

Az első világháború a prózairodalomban

1914 áprilisában a Nyugat közölni kezdett egy regényt Móricz Zsigmondtól. Az első két folytatás *Élet a Kereszten* címét a harmadiktól a kilencedikig *Jó szerencsét!* váltotta föl. A tizedik *Uff, de fülledt a levegő!* fölirattal jelent meg. A szeptemberi közlemény ismét az első címhez tért vissza. Az egykori Gömör-Szepesi érchegység egyik vasbányája melletti faluban, illetve gyárban játszódik a cselekmény. A fiatal tanító, Tomcsányi magyarul, tótul és németül szól a tanítványaihoz.

Parasztasszonyok néznek ki a görbe udvarokról és tótul köszönnek. Magyarul fogadja, bár az ő szülei is inkább csak tótul beszélnek odahaza, s gyerekkorában ő maga is alig hallott magyar szót. De most a hatalmas magyar Társulatnak tanítója, s kényelmesen halad előre a közszellem áráján. [...] Ahogy a megfürdött ember különbnek, szebbnek és frissebbnek érzi magát, úgy érezte ő magyarnak és úrnak és egy magasabb élet tagjának, mikor magyarul szólott a piszkos és lompos tótokhoz, akik maguk is már valami jó törekvésű igyekezettel törték, puhították a kemény magyar nyelvet.¹

Hihetőleg Petőfi némely költeményének hatásával is magyarázható, hogy a tanító „úgy vágyott az Alföld után, a sík vidék után, a magyarság büszke, igazi tanyája után, mintha a lelkében századok óta ott volna a felvidékre, puszta hegyek közé szorított szegény népnek a vágyakozása a bőség, a jólét, a vidám és könnyű élet kanaánja után”.² Noha a szlovák anyanyelvű tanító egyfelől még fölneáz a magyarokra, másrészt már érzékeli hanyatlásukat. Magában így elmélkedik: „A magyar uraknak már nagyon lefelé megy a sorsuk, még az apjuk négy lovas hintón járt, de a fiúk már kataszteri becslőbiztos, meg járásbírósi díjnok, a lányuk meg szövetkezetesné”.³ Augusztusban, tehát már a szarajevói merénylet után jelent meg a *Jó szerencsét!*-nek az a folytatása, amelyben az olvasható, hogy Rassovszky bányamérnök Kern igazgató otthonában a társalgást hallgatva a következőket gondolja: „Háborút nekik [...]. Ezt a túlfűtöttséget, ezt a fülledt érzéki elpuhultságot semmi meg nem állítja. Egy vad és nyers háborút. Az még segítene.”⁴

Az utolsó közlemény arról tudósít, hogy Rassovszky Cserna nevű főnökének felesége fölajánlkozik a bányamérnöknek, ám ő igyekszik távolságot tartani, miközben

¹ MÓRICZ Zsigmond, *Élet a Kereszten*, Nyugat, 1914/8, 513.

² Uo., 516.

³ Uo., 602.

⁴ MÓRICZ Zsigmond, *Jó szerencsét!*, Nyugat, 1914/11, 180.

a férj öngyilkosságot tervez. Hirtelen üzenet érkezik a bányamérnök számára, sürgősen keresse fel a főnökét a hivatalában. Ez a jelenet zárja le a regényt:

Cserna nem szólt, az asztalra mutatott s megállt. Rassovszky odanézett és a revolvert látta meg. Elsápadt.

– Ez? – mondta rekedten. – A főnök észrevette a browningot s hirtelen megdöbbent, hogy kitalálták a *dolgot*, de mindjárt felülemelkedett, halkán sóhajtott s begörcsöltek a szája szélei, mint a doggá.

– Majd még sor kerül arra is, – szólt vontatottan, – olvasd a táviratot. Rassovszky föllélezett, felujjongott s mohón vetette magát az írásra, amely egy telefonhír fölvétele volt. Nagy betűkkel, idegesen, kapkodva volt felírva a heti munkásbér ív hátára a sarajevói királytragédia első értesítése. A szája leesett, a szeme kimeredt, szólni nem bírt, csak fölvetette az arcát a főnökére.

– Lehetetlen, – mondta aztán. [...] A rettenetes Végzetnek érezték meg a csillogókig suhogó szelét. A lépések sulyosan csikorgatták a deszkapadlót s a két férfi meghajolva, egész lelkében földulva, az új világrénd eljövételére gondolt, mikor kifordul a rendjéből az Idő. [...]

– Voltál katona, főnök úr!

– Tartalékos tiszt vagyok.

– Boldog ember... engem felülvizsgálaton kidobtak.⁵

E regény történeti értéke jórészt abból származik, hogy gyorsan alkalmazkodott a megváltozott helyzethez. Móriczhoz hasonlóan Márai is sokat, talán túlzottan is sokat írt, de az *Egy polgár vallomásai* első kötetét záró fejezet mintegy két évtized távlatából hatásos jelenettel tudósít az első világháborút elindító eseményről:

Péter-Pál délutánján izgalom hatotta át a nyaraló-különítmény idilljét: anyám, s a többi szakértő hölgy véleménye szerint minden jel az örömteljes pillanat közeledtét mutatta. [...] Uzsonnára a mi tornácunkon terítettek, a szokottnál kissé ünnepélyesebben. [...] Asztalhoz ültünk, mikor az alispánt elhívták a kertbe. Megyei huszár állott odalenn feszes vigyázzban és levelet adott át neki. Föltépte a levelet, visszajött a tornácra, megállt a küszöbön, hallgatott. Nagyon sápadt volt; fekete Kossuth-szakállt viselt s ebben a gyászkeretben halottfehéren világított most riadt arca.

– Mi az, Endre? – kérdezte apám s eléje ment.

– Megölték a trónörökösöt – mondta s idegesen legyintett. [...] Az ég világoskék volt, híg, nyári-kék. Báránfelhő sem látszott rajta.⁶

⁵ MÓRICZ Zsigmond, *Élet a Kereszten*, Nyugat, 1914/20, 358–359. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶ MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Bp., Révai, é. n., I, 302–304.

Herczeg Ferenc, aki kezdettől fogva borúlátóan ítélte meg a kilátásokat, évtizedek távlatából rendkívül keserűen jellemezte a közvéleményt: „Országszerte valami elbizakodott hangulat terjedt el, az emberek olyasmit képzeltek, hogy a háború egyetlen lendületes szuronyroham lesz, mely kiveti állásaiból és pokollá kergeti Magyarországot összes ellenségét.” Unokaöccse, a család utolsó férfi tagja föltehetően az írótól is szerezte ismereteit, és előre látta, hogy el fog esni a harctéren. „Mikor elbúcsúzott tőlünk, a kezembe csúsztatott egy levélborítékot: a végrendelete volt. A nyakkendőit – rengeteg sok volt neki – rám testálta.” Herczeg olyan kérdést is szóba hozott, amellyel 1915-ben sokáig foglalkoztak az újságok. „Papendeklit adtak a kárpáti tél irgalmatlan fagyában, méteres hóban harcoló magyar katona talpa alá – és hamarosan tömegesen hozták a vonatok a lefagyott végtagú legényeket. A sajtó példás megtorlást követelt, én azonban nem hallottam róla, hogy akár a szállítók közül, akár a papírtalpu bakancsokat átvevő katonatiszt urak közül valakit felkötöttek volna.”⁷

Ignotusnak a Nyugat augusztus elején megjelent száma élén olvasható cikke cáfolja azt a hiedelmet, hogy a folyóirat kezdettől fogva háborúellenes lett volna. E közlemény kulcsmondatai így hangzanak: „Mindenkinek, aki az osztrák–magyar birodalomban él, de mindenesetre minden magyarnak személyes életérdeke, hogy az osztrák–magyar monarchia megmaradjon és nyugodt zavartalanságban éljen. Ez ma már háború nélkül lehetetlen.”⁸ Nem sokkal később jelent meg a Nyugatban Balázs Béla mélyen elfogult cikke: „Ez a háború szent. [...] És mert örök természettörvény munkája, tehát *értelme* van, mert a természetben nincs olyan halál, mely ne az életet szolgálná és nincs a történelemben olyan háború, mely vérözönével végül is ne az evolutio számára mosna árkot. [...] Nem szeretjük többé Parist.”⁹

Két évvel később közölte a Nyugat Móricznak azt az elbeszélését, amelyről utóbb Karinthy Frigyes azt írta: „Soha meggyőzőbb és felzaklatóbb pamflet, vitairatot, pacifista propaganda-munkát nem olvastam.”¹⁰ A *Szegény emberek* (1916) főszereplője arról számol be, hogy „huszonhat hónapig voltam a fronton”. Adósságának visszafizetése szándékával a falubeli Vargaék házába megy, ahonnan a felnőttek a vásárba mentek, és két gyereket öl meg, hogy elvihesse a pénzt. Amikor a csendőrök érte jönnek, azt mondja: „A háborúba sok mindent megszokik az ember, amiről nehéz osztán idehaza leszokni.”¹¹

Voltak magyarok, akik Ferenc Ferdinánd megölésének a hírért először nem fogadták el, majd egyáltalán nem gondoltak háború kitörésére. Egy évvel később Csáth Géza így emlékezett vissza saját akkori véleményére: „– Reggelre megjön a cáfolat! – mondtam. [...] *Reggel azonban a hírt megerősítették.* [...] – Nem lesz háború

⁷ HERCZEG Ferenc, *Hűvösvölgy*, szerk. Győri János, Bp., Szépirodalmi, 1993, 24–25.

⁸ IGNOTUS, *Háború*, Nyugat, 1914/15, 130.

⁹ BALÁZS Béla, *Paris-e vagy Weimar?*, Nyugat, 1914/16–17, 200. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁰ KARINTHY Frigyes, *Szegény emberek*, Nyugat, 1924/4, 274.

¹¹ MÓRICZ Zsigmond, *Szegény emberek*, Nyugat, 1916/24, 850, 873.

– mondtam –, mert a táviratban világosan benne van, hogy a tetteseket elfogták, ki fogják őket végezni, és rendben lesz az ügy.”¹² A Szabadkán született orvos-író ekkor a háromszéki Előpatakon dolgozott. Egyedül a nemzetiségi feszültségben érzékelt baljós előjelet: „Egy görögkeleti román pópa hevesen gesztikulálva, rikácsolva adott elő a közeliünkben. – Haj! – mondta a vendéglős – ezek nagyon szeretnék a háborút. Mindjárt ránk jönnének!”¹³ Amikor behívják katonai szolgálatra, és el kell hagynia a fürdőhelyet, újabb figyelmeztetést kap: „Útközben a román fuvarossal beszélgettem. Egy fiatal, 18–20 éves, jobban öltözött fiú volt ez, aki most csak kiségitette a vállalkozót. Meglepően intelligens és tájékozott volt. Láttam rajta az aljas örömet, hogy bennünket, *magyarokat* aggódni és szorongani lát. Nem is titkolta, hogy oroszpartí és biztosra veszi, hogy az oroszok rövidesen Erdélyben lesznek.”¹⁴ Később Csáth Bácska déli részén teljesít szolgálatot, s ott is érzi a szerb fuvarosok ellenszenvét. Nehéz volna megállapítani, hányan oszthatták azokat a közhelyeket, amelyek jellemezték Csáth felfogását az antant oldalán harcoló népekről. 1915 körül fogalmazódott a következő véleménye:

ellenségeink vad nekirugaszkodásai és aljas komiszkodásai ellen a mi törvénytiszteletünk, jóságunk, keresztény erkölcsösségünk mit sem használ. [...] Az orosz azért erkölcstelen, mert még fejletlen, elmaradt nép, amely sok tekintetben állati fokon van. [...] Az angol, francia és belga erkölcstelensége azonban más lapra tartozik. Róluk nem mondhatjuk el, hogy még nem jutottak az emberi erkölcs világosságáig, az emberi méltósághoz tartozó kötelességek megismeréséig. Ezek azonban *dekadens* népek, akik igazi nagyságuk és lehető virágzásuk maximumát *már túlhaladták*.¹⁵

Az oroszok megítélését nyilvánvalóan 1849 emléke határozta meg. 1914. október 19-én a következőket írta Rajz Sándor nevű barátjának – aki később elesett a háborúban: „van ebben valami végzetszerű és dicsőséges, hogy éppen nekünk jutott ki az orosz cárizmus letörésének, megszegyenítésének, visszaszorításának a herkulesi munkája.”¹⁶ Csáth úgy látta, „a háborúnak a lényege: Németország első mérkőzése Angliával a világalomért”, Vilmos császárnak a háború elején tartott beszédét „mintegy lefekvés előtti ima gyanánt” sokszor újraolvasta, s „lehetetlennek, elképzelhetetlennek” tartotta, hogy a német uralkodó „nem mint győző kössön békét”.¹⁷ Tájékozatlanságát bizonyítja, hogy nem volt fogalma arról, az angolok már röviddel II. Vilmos trónralépése után arra a következtetésre jutottak: az új német császár, Viktória angol

¹² Csáth Géza, *Emlékirataim a nagy évről: Háborús visszaemlékezések és levelek*, s. a. r. DÉR Zoltán, Szeged, Lazi, 2005, 37. (Kiemelés az eredetiben.)

¹³ *Uo.*, 38.

¹⁴ *Uo.*, 60. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁵ *Uo.*, 40. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁶ *Uo.*, 158.

¹⁷ *Uo.*, 103–104, 107.

királynő unokája háborút akar. Sir Joseph Crowe konzul 1891-ben levélben figyelmeztette erre Lord Salisbury miniszterelnököt.¹⁸ Csáth elfogultságára jellemző, hogy 1914. október 13-án a következőket írta öccsének: „Mit éreztél Antwerpen elesténél? Én ujjongtam! Talán mégiscsak verjük, ütjük, vágjuk a gaz John Bullt és a hülye belgákat. Mily kellemetlen lehet nekik. A torkukon a kés. Hurráh.”¹⁹ Másként ítélte Ernst Jünger, aki maga is Belgiumban harcolt: „Adja Isten, hogy ez a nagyszerű [prächtige] ország, amely már oly gyakran képezte harcoló hadseregek színterét, ebből a háborúból is régi állapotában támadjon föl.”²⁰

Csáth még később is hamis jóslatot fogalmazott meg: „Micsoda boldogság lesz, hogy rengeteg magyar vér legalább kivívja azt, hogy mi diktálhatunk majd a békekötésnél. [...] Hiszem, hogy a háború végén isteni igazság fog diadalt ülni.”²¹ Természetesen utólag könnyű szavá tenni, mennyire tévesen láttak magyar írók száz évvel ezelőtt. „1914. aug. 4-dikén kijelentettem – olvasható Füst Milán naplójában –, h. gyanús nekem a szerbiai csönd és h. M.–Ausztria még nem üzent hadat Oroszországnak – úgy látszik vesztve érzi a német ügyet és paktál Oroszországgal: magára hagyja Németországot, Szerbiát és területi kárpótlást kap. Ausztria mindig így dolgozott.”²² Később is előfordult, hogy egy magyar író teljesen rosszul ítélte meg a háborút. „Magyarország hatalmasabb lesz, mint valaha s ennek a váratlan zivatarral kezdődő rövid időnek az emléke olyan hamar és olyan végképpen el fog roppenni, mint egy lázas álmé”²³ – írta Ambrus Zoltán 1917 elején a Nyugatnak már olyan számában, amely a cenzúra döntése következtében üres lapokkal került nyilvánosságra.

Kassák Lajos önéletírása meggyőzően bizonyítja, hogy a magyarországi szociáldemokratákat is készületlenül érte a háború kitörése:

Este bementem az egyesületbe. Sokan gyűltünk össze, s itt mindenki a mérnyeletről beszélt. S milyen különös, hogy ezek a munkásemberek, a szervezet régi, megbízható tagjai sem látták olyan feketének a helyzetet, mint én. Mintha biztosan ülnének a nyeregben, egyszerűen kimondták, hogy nem lesz háború, és komolyan hittek abban, amit mondtak. Mindenki úgy vélte, hogy az Internacionálé segít rajtunk, és úgy jelent meg előttünk ez az intézmény, mint az igazságszolgáltatás szimbóluma, mint a legyőzhetetlen és csalhatatlan erők gyűjtőmedencéje.²⁴

¹⁸ Vö. Sir Brian CROWE, *A century of Anglo-German relations in one family*, Password, Issue 39, 2014, 8.

¹⁹ CSÁTH, *i. m.*, 157.

²⁰ Ernst JÜNGER, *In Stahlgewittern*, Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1961, 211–212.

²¹ CSÁTH Géza, *Fej a pohárban: Napló és levelek 1914–1916*, s. a. r. DÉR Zoltán, SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1997, 120, 233.

²² Füst Milán, *Teljes Napló*, s. a. r. SZILÁGYI Judit. Bp., Fekete Sas, I, 1999, 48.

²³ AMBRUS Zoltán, *Háborús jegyzetek: A nagy fordulat után*, Nyugat, 1917/1, 110.

²⁴ KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, Bp., Magvető, 1983, I, 169.

Kassák mindvégig következetesen ellenezte a háborút. A Milotay István szerkesztette *Új Nemzedék* hasábjain támadta a nemzetközi szocializmus vezéreit, akik a barbárnak vagy dekadensnek nevezett ellenség ellen uszítottak.

Előpatokról a fővárosba érkezése után Csáth találkozott Kosztolányi Dezsővel. „A biztonságban lévő embernek a tettetett szomorúságával, amely alig képes titkolni szerencséje fölötti örömét, mondta el, hogy nem katona, és legalább egyelőre biztonságban van.”²⁵ November 9-én öccsét tudósította arról, hogy „Desiré képtelen félelmeket áll ki. Egész nap reszket. Annyira aggódik, hogy a pótsorozáson beveszik.”²⁶ Hofbauer István (1844–1918) tábornagy Kosztolányi nagybátyja és keresztapja volt, de hihetőleg elvből nem segítette hozzá unokaöccsét ahhoz, hogy fölmentsék. Talán Herczeg Ferenc járhatott közben az érdekében.

Feltűnő, mennyire hiányoznak a művészileg jelentős magyar regények az első világháborúról. Kiváló francia, német, angol, sőt olasz és amerikai írók megsebesültek, miközben az élen járó magyarok közül egyedül Balázs Béla és Tersánszky Józsi Jenő vonult be önkéntesként. Balázs négy hónapi szolgálat után sebesültként egy budapesti kórházba került. Itt töltött négy hét múltán, 1914 decemberében tudta meg, hogy kilencszázhatvan emberből álló zászlóalja megsemmisült. A Nyugat számára készített följegyzéseiben írta, hogy „egyszer már éreztem az elföldeltség ízét. Földet a szememben és számban és fülemben. Az még Macsvában volt. Egy gránát csapott le a fedezék házába és ránk döntötte. Rám és két egérre, melyek a tetejéről hullottak le. Ketten kímásztunk valahogy én és az egyik egér. A másik a földben maradt.”²⁷

Tersánszky kisregénye, a *Viszontlátásra, drága* (1917) – melyet a fél évszázaddal ezelőtti kézikönyv „teljes értékű remekmű”-nek nyilvánított²⁸ – egy galíciai kisvárosban élő lánynak barátnőjéhez intézett vallomása szerelmi ügyeiről. Csupán háttérként szerepelnek az átmenetileg bevonuló orosz, majd a visszatérő osztrák–magyar csapatok. Már az utókor távlatából készült az *Egy ceruza története*, mely 1948-ban jelent meg, bár szerzője állítása szerint egy évtizeddel hamarabb készült. „Engemet 1918 tavaszán egy wieni papírüzletből vett meg Feldmann Adalbert közlegény.”²⁹ Így szól a történetet elindító mondat. Az elsődleges elbeszélő a ceruza, mely nemcsak olyan eseményekről képes tudósítani, amelyeknek nem volt tanúja, bár legtöbbször azokat a leveleket és följegyzéseket idézi, amelyeket vele írtak. „Most azonban legjobb, ha Magam helyett a Kabarcik Gyula jegyzeteit hagyom beszélni” – jelenti ki,³⁰ és a továbbiakban jórészt e főhadnagy szavaival él. A főhadnagynak Tutuként becézett feleségéhez írt levelein kívül azokat a följegyzéseit idézi, melyeket Kabarcik azzal a szándékkal készít, hogy később

²⁵ CSÁTH, *Emlékirataim a nagy évről*, 75.

²⁶ *Uo.*, 167.

²⁷ BALÁZS Béla, *Menj és szenvedj te is: Naplójegyzetek*, Nyugat, 1915/1, 44.

²⁸ VARGHA Kálmán, *Tersánszky Józsi Jenő = A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1965, 392.

²⁹ TERSÁNSZKY J. Jenő, *Egy ceruza története* = T. J. J., *Három történet*, Bp., Magvető, 1975, 11.

³⁰ *Uo.*, 85.

regényt írjon a háborúról. A könyv művészi értékét nemcsak a címben is megfogalmazott, látszólag szellemes ötlet modorossága csorbitja, hanem a harcokat sebesülés nélkül túlélő tartalékos tiszt írásmódja is, amelyben a tárgyyszerű megjelenítést olykor az önismétlő túlfogalmazás váltja fel. „Belül mindenkiben egy kisgyermek sír” – írja egy alkalommal. „Borzasztó értelmetlen itt lenni, és ezt elszenvedni. Iszonyúan fáj a szívem az életért, Budapestért, Tutuért!... Őrjítő! Őrjítő! Itt ülni, túrni a soknapos mocskot magán az embernek, és kétségbeesett, elgyötört tudattal várni, amíg darabokra szaggatja egy gránát.”³¹

Kosztolányihoz hasonlóan Babits is szívpanaszok miatt nem vonult be. Móricz valószínűleg arra hivatkozott, hogy egyik szemével nem lát jól – legalábbis élete végén azt állította, hogy gyerekkorában nem adtak neki megfelelő szemüveget, és fél szemét „egyáltalán nem használja”.³² A magyar hatóságok föltehetően engedékenyebbek lehetnek, mint a britek, akik olyan katonát is bevettek a hadseregbe, aki „egyik fülére teljesen süket volt”.³³ Oláh Gábort „nagyfokú rövidlátás” miatt minősítették alkalmatlannak fegyveres szolgálatra.³⁴

A háború idején tizenéves Márai visszatekintő távlatból írta *A zendülőket* (1930), melynek szereplői a hátszágban maradt kamaszok, s inkább csak a városon áthaladó folyóban lefelé úszó holt tetemek emlékeztetnek arra, hogy az apák a távolban harcolnak. Szabó Dezső – aki végig következetesen elítélte a háborút – először két rövid elbeszélést közölt a Nyugatban. *A sebesült* (1914) címszereplője harmadéves tanárjelöltként vonul be. Galíciában egy löveg sebesíti meg a fején és a karján. Öt hétfig fekszik egy Szabolcs megyei kórházban. E lázas napokban emlékszik egy harctéri jelenetre: „Látta a rohamban maga előtt társát, egy szegény kéréses képű kis katonát. Előrerohan s az ágyúgolyó elviszi a fejét. A nekiindult fejetlen test tántorgó léptekkel, szegzett szuronnal tovább robot előre, hogy embert öljön, csafatos nyakából mint eresztett csapból szökik a vér.”³⁵ Amikor az orvos közli a sebesülten, hogy már hazamehet, a fiatalembert kétségbeesés fogja el, mert kénytelen visszatérni inséges körülményei közé, ahol kilátástalan sors várja. A második történet, a jórészt első személynél, modorosán stilizált *Búcsúzások* (1915) egy bevonuló katonának halálra felkészüléséről szól.

E két kísérlet után vállalkozott Szabó háborús regény írására. *Az elsodort falu* VII., *A halál szüretén* című fejezete játszódik az orosz fronton, ahol az egyik főszereplő, Bőjthe János székely társaival a lövészárokból várja az ellenséget.

³¹ *Uo.*, 174.

³² KÁLMÁN Kata, *A Csibe-ügy: Egy fotográfus naplója Móricz Zsigmond utolsó éveiről*, Bp., Palatinus, 2012, 96. (Köszönettel tartozom Szilágyi Zsófiának, aki fölhívta a figyelmemet erre a forrásra.)

³³ Siegfried SASSOON, *Memoirs of an Infantry Officer*, London, Faber & Faber, 1973, 124. (Amennyiben külön nem jelzem, valamennyi idegen nyelvű idézetet a saját fordításomban közlöm. – Sz.-M. M.)

³⁴ OLÁH GÁBOR, *Naplók*, szerk. LAKNER Lajos, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002, 192.

³⁵ SZABÓ Dezső, *A sebesült*, Nyugat, 1914/22, 499.

Érezni lehetett, hogy éjjelre nagy, általános támadásra készülnek. A halál állott a levegőben s mint szörnyű tükrökben, kivonaglott az arcokra. A fedezékekben halálraéhezett, elrongyolt, férges, bűdös emberek visszatartott lélegzettel, behullott szemekkel rémültek a megvillanó kaszára. Ha egy-egy elvágódott, ajkaira kitajtékozott a kolera és elvitték, a többi irigylve nézett utána.³⁶

A másik főszereplő, Farkas Miklós Ungváron marad – az író a háború első három évében ebben a városban tanított, és itt fogták pörbe „a német haderő elleni lázítás és az ellenség iránti rokonszenve miatt”.³⁷ A cselekmény tetemes része a falu otthon maradt életével foglalkozik. A XII. fejezetben azután a román betörés hírére János az embereivel hazamegy. A regény visszataszítónak mutatja a megtorlást. Egy hadnagy a nemzetek eltűnését jósolja Jánosnak:

Tudod mit temettek négy év alatt a földben áskáló emberek? A kapitalista rendiséget, a faji orthodoxiát. [...] A háború a nemzetközi szociáldemokrácia óriási verbunkosa volt. [...] Most mi következünk. Nem lesz Montenegró, Szerbia, Oroszország többé, nem lesz haza, lesz Európa, lesz a világ. [...] Egyformán nevelt, egyenlő jogú, egyenlő erkölcsi alapon álló, azonos nyelven beszélő emberek nagy összefogása lesz a világ.³⁸

Ezt az ellenutópiát föltehetően 1918 végén fogalmazta meg Szabó Dezső. Célzatos regényének talán legjobb része az a jelenet, amelyben Kuntz tanító felesége megkapja a levelet fia elestéről. Elégeti saját pénzüket és a hadiárvának gyűjtöttet, majd fölakasztja magát. Az iskolások értesítik a férjét, miután megtalálták a holttestet és elolvasták az asszonynak férje számára papírra vetett utolsó szavait: „– Részeg disznó, a padláson vagyok. Minden éjjel meglátogatlak!”³⁹

Csáthtal és sokakkal ellentétben Kosztolányit nem érte meglepetésként a háború kitörése. 1909 márciusában Belgrádban járt. Ottani tapasztalatáról március 21-én, illetve 28-án megjelent cikkben számolt be. Noha előnytelen képet rajzolt arról, amit „balkáni operett-királyság”-nak nevezett, kísérletet tett arra, hogy megértse a szerbeket:

elképzelem, micsoda életet élnék, ha véletlenül itt születek meg, és Belgrád szememben a Párizsok Párizsa, az a hely, ahol minden kultúra, élet és szépség találkozik. [...] A dühtől szorul ökölbe a kezem arra a gondolatra, hogy életem itt zaj nélkül morzsolódik le, és nem vesz észre senki, és a kiáltásomat nem hallja egy lélek sem, túl a folyón, ahol az igazi Európa kezdődik.⁴⁰

³⁶ SZABÓ Dezső, *Az elsodort falu*, Bp., Genius, é. n., II, 96.

³⁷ GOMBOS Gyula, *Szabó Dezső*, Bp., Püski, 1989, 240.

³⁸ SZABÓ, *Az elsodort falu*, III, 216–218.

³⁹ *Uo.*, 263.

⁴⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Európai képeskönyv*, szerk. Réz Pál, Bp., Szépirodalmi, 1979, 314–315.

A magyar költő arra is kíváncsi volt, milyen a belgrádi színház: „A hős ujjnyi vastagon feketítette be szemöldökét, toporzékolt, dühöngött, a naiva turbékolt, és fönn a karzaton hangosan csattogott a taps, valahányszor a szerb népről volt szó.”⁴¹ A szerzett élményekből szinte következik az, amit Kosztolányi elutazásakor a vonatban lát: „Az ablakon most cikázik át a hajnali napsugár. Közlebb megyek. Egy mondat van rajta. Valamilyen utas levette gyémántgyűrűjét, és az üvegre nagy, értelmes betűkkel – magyarul – rákarcolta: – Háború lesz.”⁴²

Kosztolányi három háborús vonatkozású, részben vagy egészében prózai kötetet jelentetett meg. Egyikük sem kiemelkedő művészi teljesítmény. Az *Öcsém* (1915) részint verseket, részben prózát tartalmazó, mindössze 50 lapos kötet. Ajánlása Dr. Kosztolányi Árpádnak szól, aki segédorvosként a szerbiai harctéren szolgált és 1914. november 17-én megsebesült. E kis gyűjtemény az 1914. július 30-án kelt címadó verssel kezdődik és az 1915. március 10-i keltezésű *Ének Virág Benedekről* című költeménnyel záródik. Az első szöveg a gyerekek katonásdíját idézi föl, az utolsó „ósdí lantos”-hoz szól, a múlt visszasóvárgását fejezi ki („Ma hogy a föld vérünk, könnyünket issza / szeretnék futni: vissza, vissza, vissza”), sőt az értékörzés eszményét fogalmazza meg. Ez a vers összhangban van az egyik prózai szöveg sarkalatos állításával: „Mindig féltém a változástól. Írni is csak azért írtam, mert a változást nem bírtam elviselni.”⁴³ Nemzetközi összefüggésben e kiadvány kapcsolatba hozható azzal, hogy a háború elbizonytalaníthatta a művészeknek az előre haladásba vetett hitét és ösztönzést adhatott nekik korábbi írásmódok fölevenítéséhez.

A *Tinta* (1916) is különböző időpontokban keletkezett prózai és verses szövegekből utólag összeállított könyv. Négy része közül a másodiknak *Utak, népek, városok* az alcíme, és a szalagcím a következő: „Itt a könyv írója utazásairól számol be, s megrajzolja a régi Velencét, Rómát, Párist, Belgrádot s a régi Budapeestet és Bécsset is, mely ma már oly messze van tőle, hogy egykor időszerű feljegyzéseit joggal emlékiratnak is tekintheti.”⁴⁴ Az olaszországi jegyzetek közül kettőnek a végén az 1901. év olvasható. Egyikük Neróra is utal, emlékeztetve az olvasót, mennyire előrevetítik Kosztolányi korai művei a későbbieket. Egy séta elbeszélése arra irányítja a figyelmet, hogy az állatkert lakói is éheznek. „Mi történik a földön?” – ezen töpreng a tigris. „A rendes lóhusebéd helyett keshedt szomorú huscafatokat tolt hozzá az ápoló. Ekkor sejtette meg, hogy körülötte valami szörnyűség dolog folyik, páratlan és véres, amihez a tigrisek párviadala se fogható. [...] A tigris imádni kezdte az embert.”⁴⁵ Egy trafikos vénkisasszony újságot olvas. „Egy napon, mikor a veszteséglistát böngészte, halkán felsikoltott. [...] Másnap gyászruhába öltözködött. Soha senkit nem gyászoltak eny-

⁴¹ *Uo.*, 316.

⁴² *Uo.*, 320.

⁴³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Öcsém (1914–1915)*, Békéscsaba, Tevan, 1915, 13.

⁴⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tinta*, Gyoma, Kner Izidor, 1916, 91.

⁴⁵ *Uo.*, 25–26.

nyi hűséggel, mint ezt az alvó hőst az orosz síkon, akit senkisé, ő sem ismert.”⁴⁶ A *Kiskáté* című részlet fordításokat tartalmaz, a következő szavak után: „Angol és francia lapok állandó rovatot nyitottak annak a bebizonyítására, hogy a nagy német írók mennyire gyűlölik a saját fajtájukat. [...] Én erre a rovatra, másikkal felelhetnék.”⁴⁷ Shelley *Song to the Men of England* című politikai versét egy Voltaire-idézet, Baudelaire négy belgákat csúfoló költeménye, négy sor Stecchettitől és egy futurista vers követi. Lehet vitatni, vajon mennyire volt szerencsés a francia költő verseit azután közölni, hogy a németek megszállták Belgiumot, de e szövegek egy nagy költő hiteles művei, és magyarra fordításuk lényegesen kevésbé ellenséges magatartásra enged következtetni Csáth korábban idézett kijelentéséhez képest.

Kicsit hasonló célzatosság vehető észre Ambrus Zoltán *Háború* című hat fejezetből álló elbeszélésében (1915). 1885–86 szilveszterén játszódik a történet Párizsban. Lambert nevű tanár meséli el az elbeszélőnek, hogy az 1870–71-es háborúban francia egységével megnyert egy csatát, majd azt a parancsot kapta: égessenek föl egy elzászi falut, mert az a gyanú, hogy kémek lakják. Egy öregasszony „kiáltani kezdett németül, hogy [az egyik] kunyhónak a padlószobájában egy súlyosan sebesült német tiszt fekszik.”⁴⁸ A német tisztet kimentik, de az öregasszonyt a hadbíróóság halálra ítéli, és kivégzik.

Kosztolányi harmadik kötete, a *Káin* (1918) élén az ószövetségi történet kifordítása olvasható. A címszereplő a testvérgyilkosság után számos leszármazottja között, boldog meglepettségben öregszik meg. Az utalás a korabeli történelemre burkolt és nem egyértelmű. A háborúra közvetlenül vonatkozó történetek művészi szempontból lényegesen kevésbé sikerültek. A *Csengettyű* harmincnégy éves, koravén főszereplője benyit egy boltba. Kezébe kerül egy csengettyű. Vékonyabb hangút szeretne rendelni, de a kiszolgáló lány azt válaszolja: „A gyár már régóta nem szállít. Háború van.”⁴⁹ A szintén nem jelentős *X. kalandornő* csupán első bekezdésében, háttérként szerepelteti a háborút: „Y... pályaudvar aszfaltos halljában ödöngtem, az üvegtető és a zománcos falak kalitkájában, egyesegyedül, éjfél tájban. Az utolsó sebesült is elment, egy borostásállú katona, aki a kocsiból kiszállva – sárga arca staffágeával – vörös paplant húzott maga után.”⁵⁰ A kötet évszám nélkül, 1922 végén vagy 1923 elején megjelent második kiadásában tizenötödik egységként az *Omnibuszkocsis* helyett a *Tizenegy perc* olvasható. Utólag az író föltehetően erőszakoltan célzatosnak és allegorizálónak vélhette e szöveget – a húszas években már mindkettőtől tartózkodott. A történet 1916. augusztus 31-én játszódik. Üрге János a címszereplő, ki két éves fiának játékgalambot akar vásárolni, de nem jár sikerrel. Miközben sorra látogat boltokat, mindenütt román betörés híreit

⁴⁶ *Uo.*, 74.

⁴⁷ *Uo.*, 80.

⁴⁸ AMBRUS Zoltán, *Háború*, Nyugat, 1915/10, 532.

⁴⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Káin*, Bp., Pallas, 1918, 34.

⁵⁰ *Uo.*, 111.

hallja. „Délután híre futott, hogy a románok utolsó szálig leöldösték a magyar bányászokat, a postás kisasszonyokat megbecstelenítették, a menekülő vonatokat gépfegyvertűz alá vették, úgy hogy akik kitekintettek az ablakból, szétlyuggasztott fővel, véres hajjal buktak vissza.” A hír a beszélő nevű kocsiszt olyan mélyen megrázza, hogy szinte önkívületben hajsolja a lovait: „Csak előre, hajrá, mindig előre. Úgyis vége mindennek, jönnek a románok és a galamb, amit úgy keresett, nincs sehol.”⁵¹

Ugyancsak egyszerű ember belső meghasonlását beszéli el az utolsó előtti történet, a *Pokol*. A második kiadásban is megtalálható, indokoltan, hiszen az előzőnél jobban megformált alkotás. Az első mondatok itt is különös hangsúlyt kapnak:

Valaha anyának hívták, de már régen névtelen volt. Azon a napon vesztette el nevét, mikor a fia homlokán átszaladt egy golyó, könnyű és hegyes kis orosz acélgolyó, mely csak akkorka piros-lila pöttyöt hagyott rajta, mint egy eper. Eleinte nagyon csodálkozott ezen. Különösnek találta, hogy ugyanazok a tárgyak és emberek bámulnak rá, mint annakelőtte. Ha legalább a névjegyére nyomhatott volna valamit, mint az özvegyek a három betűcskét: *özv. De* annak, ami vele történt, nem volt jegye és szava.⁵²

Ragaszkodni igyekszik addigi életmódjához, de amikor meglesi bútorait, azt látja, hogy azok összeesküdtek ellene és mozognak. Lefekvéskor égve hagyja a petróleumlámpát. Arra ébred, hogy mindent korom borít.

Leesett a padlóra és gondolkozni próbált. [...] Tapogatta a földet és tudta, hogy az a pokol. [...] Feltépte a ruháját, hogy könnyebben lélegezzen – mert a melle táján valami nyomást érzett – és összekuszálta otthonosan csenevész, gyér haját is. Akkor aztán kibuggyant szájából a nevetés – hidegen és fényesen, – mint a víz.⁵³

Említett három könyvén és *Mák* (1916) című verseskönyvén, valamint a „bábjáték, rímjáték” alcímmel közölt *A szörny* (1917) című alkotáson kívül Kosztolányi hírlapi cikkeiben is szólt a háborúról, leginkább a hátszágban fokozódó feszültségekről. A párhuzam nem egészen indokolatlan Proust hősei közül Charlus báróval, aki számára a háború „gyűlöletek rendkívül termékeny kultúráját” hívta életre.⁵⁴ 1915. május 23-án *A Hét* közölte azt a cikkét, amelyben a következőket lehet olvasni:

⁵¹ *Uo.*, 122, 124.

⁵² *Uo.*, 126.

⁵³ *Uo.*, 132.

⁵⁴ Marcel PROUST, *À la recherche du temps perdu IV*, édition publiée sous la direction de Jean-Yves TADIÉ, Paris, Gallimard, 1989, 355.

A gyűlölet, a sovány és hosszú körmű istennő, aki kígyóhaját csigákba fésüli, közénk telepedett. Talán jó is, hogy így van. Mert nélküle teljesen egyedül lennénk. Mindenki választ valamit magának, amit gyűlölhet, a tömeg egy népet, az írástudó egy irányt, egy zászlót, egy jelszót, egy embert, egy taglejtést, egy politikát, egy orrot, ki tudná felsorolni, mit. [...] Gyűlölet, ételelixír, nélküléd ma nem lehetne élni.⁵⁵

Nyilvánvalóan az élmezési gonddal küzdő városi lakosságnak a parasztság, a szegényeknek a fegyvergyártók, az ellenzéknek Tisza István iránt érzett növekvő ellenszenvére célzott, 1917. február 25-én a *Pesti Napló*ban viszont már általában a viselkedés eldurvulását tette szóvá: „A kalauznő lerúgja a tölténygyári munkást, ki a felhágóra kapaszkodik, a dohánytőzsdében a gyufát úgy vágják az asztalra, hogy felrobban, a piacon a kofák kárörömmel hörgik, hogy hála istennek megint nincs semmi, az üzletben nem köszönnek, vállat vonnak, úgy adnak vissza, hogy a pénz legurul a padlóra, és a vevőnek kell felszednie. A telefonközpont pedig kellemes szopránnal kacag azon a jó, de nem új tréfán, hogy senki se kap számot.”⁵⁶

Sohase tör pálcát senki fölött, sem népek, sem egyének fölött. Még rabtartóit sem gyűlöli. [...] Mindenkit és mindent meg akar érteni. Mennyi jót, szépet, megindítót fedez föl lépten-nyomon a melléje beosztott francia közvitézekben, hogy hódol a francia nőknek és a francia műveltségnek, milyen megható szavakkal búcsúztatja el Guillaume káplárt, akit azért küldtek az arcvonalba, aki azért esett el mingyárt az első napon, mert a szegény páriákkal lefényképezte magát.⁵⁷

A *Fekete kolostorról* írta ezt Kosztolányi 1931 júniusában, abban a hónapban, amikor e könyv szerzője meghalt. „Valamelyikünk azt a megjegyzést tette – olvasható e visszaemlékezést regényszerűséggel ötvöző műben – hogy már nem is emberek csinálják ezt a háborút, hanem az magától forog, mint szabadjára eresztett, óriási embertörő malomkerék.”⁵⁸ A *Fekete kolostor* még 1995-ben is csonkítva jelent meg. A franciák is úgy adták ki 1937-ben, majd 1999-ben, hogy kihagyták „mind a franciák militarizmusára, mind a francia kormány internálási politikájára, illetve Clémenceaurra vonatkozó bíráló részeket”.⁵⁹ Talán érdemes megjegyezni, hogy a költő-festő E. E. Cummings *The Enormous Room* (1922) című, hasonló műfajú alkotását hiánytalanul fordították franciára, noha ez a könyv lényegesen előnytelenebb színben tünteti föl a

⁵⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Füst*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1970, 158–159.

⁵⁶ *Uo.*, 378.

⁵⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Fekete kolostor: Kuncz Aladáról és könyvéről*, Nyugat, 1931/12, 822.

⁵⁸ KUNCZ Aladár, *Fekete kolostor: Feljegyzések a francia internáltságából*, Kolozsvár – Bp., Erdélyi Szépmíves Céh – Athenaeum, é. n., II, 169.

⁵⁹ JENEY Éva, *Fekete irodalom*, Literatura, 2014/1, 28.

franciákat, azért is, mert olyan ténylegesen megtörtént esetekről számol be, melyek a francia hadvezetés hibáiról árulkodnak. Noyonba például azután vonulhattak be a németek, hogy a franciák tévedésből saját katonáikra lőttek. Amikor egy francia figyelmeztette főnökét: „Tábornok úr, önök franciákra lőnek! A tábornok nem mutatott érdeklődést, nem mozdult, majd egyszerűen annyit mondott: ha már elkezdjük, be kell fejezni.” Arra a kérdésre, miért harcoltak akkor is, amikor nem látták értelmét, a főtszít így válaszolt: „Mert előttünk német lövészek voltak, mögöttünk francia géppuskások. [...] Éljen a hazafiság.”⁶⁰

Cummings amerikai mentőosztagban szolgált. 1917-ben a franciák három hónapra a normandiai La Ferté büntetőtáborba zárták. „Est-ce que vous détestez les boches?”⁶¹ – kérdezték tőle első kihallgatáskor. Az a vád érte, hogy háborúellenes leveleket írt. Sorstársait is általában hasonló ürüggyel tartóztatták le. Egy Párizsban élő orosz nőt azért zártak be, mert a cenzor egy levelében honvágyat sejtető mondatot talált: „Je m'ennuie pour les neiges de la Russie.”⁶² Talán fölösleges arra emlékeztetni, hogy mindkét esetben szövetséges országok állampolgáiról van szó. A franciák nem közölték az amerikai hatóságokkal Cummings hollétét. Helyette elveszettek, sőt halottnak nyilvánították.

A *Fekete kolostor* elégikus hangnemű; Cummings művében a groteszk humor uralkodik. „– Istenemre, ez a legremekebb hely, amelyen életem során voltam”⁶³ – jelenti ki az elbeszélő a börtönben töltött első nap végén. A cím arra a teremre utal, amelyben körülbelül negyven, majd később hatvan-hetven *paillasse* (szalmazsák) volt bezsúfolva.⁶⁴ A legkülönbözőbb nemzetiségű emberek aludtak itt, akiket a franciák kémgyanusnak véltek. „Három oldalon az összes ablakot berekesztették, aminek az volt a nyilvánvaló jelentősége, nehogy az emberek bármit is lássanak abból, ami a kívülágban történik”. Mindenki tizenöt naponként egyszer mehetett zuhanyozni, és a terem egyik sarkában „hat vödör állt a vizelet számára.”⁶⁵

Noha a jelentős magyar írók többsége nem vonult be katonának, néhány már túlkorosnak számító szerző végzett haditudósító tevékenységet. Az 1914-ben 51 éves Herczeg Ferenc és az ugyanekkor 45 éves Szomory Dezső jelentéseinél talán több figyelmet érdemelnek a 36 éves Molnár Ferenc írásai, melyekből szerzője szépen megszerkesztett gyűjteményt adott ki 1916-ban. 2014-ben lengyelül is kiadták. Ezt a Hoen tábornoknak ajánlott könyvet olyan szerző készítette, „aki az írott betű háborús szerepei közül azt választotta, hogy a magyar katona emberi dicsőségének történeté-

⁶⁰ E. E. CUMMINGS, *The Enormous Room*, Harmondsworth – Middlesex, Penguin Books, 1982, 152–153, 158.

⁶¹ „Gyűlöli a németeket?” *Uo.*, 29.

⁶² „Vágyom az oroszországi hó után.” *Uo.*, 123.

⁶³ *Uo.*, 10.

⁶⁴ *Uo.*, 68, 176.

⁶⁵ *Uo.*, 69.

hez anyagot segítsen összehordani”⁶⁶ 1914. november 14-én egy szerb faluból küldi a következő sorokat: „Az első ember, akit ebben a halott faluban látok, báró Mednyánszky László, a magyar festő. A szitáló esőben egy kopasz fához támaszkodva áll és rajzol a könyvébe.”⁶⁷ Ugyanebből a hónapból származó tudósítás hangsúlyozza az ellenfél sajtójának képtelen állításait: „szerb lap jött, természetesen az oroszok Berlinben vannak, a franciák Kölnben”, miközben teljesen derülátó cikkeken számol be a magyarok tevékenységéről, még a következő év januárjában is:

Huszárörjárat megy át a fák között és az erdő szélén. Közös huszárok nagy-szerű színben. Frissen, nevetve nyargalnak. A szavuk idehallik a hótakaró fölött. Az egyik valami hosszú mondatot mond, a minek az a vége, hogy Tisza Pista. Vidáman csattan ez a név a beszéd végén, mint az ostor. A cár földjén így diskurálnak a magyar huszárok. / Valami hallatlanul boldog érzés szaladt végig rajtam.⁶⁸

A Lembergbe bevonulás megjelenítése az orosz fosztogatás lehangoló nyomainak leírását a pogromoktól megszabadult zsidóság hálájának hangsúlyozásával párosítja. A későbbi tudósítások hangneme már lényegesen komorabb. Przemysl elestét kiválóan megszerkesztett jelenet érzékelteti.

Szakmáry ezredes a levegőbe emelte sétatálcáját és ezt kiáltotta harsogó hangon honvédek felé: Honvédek! Mind jöjjetek velem! Csak elébem ne menjen egy se! Amint ezt kimondta, az ellenség felé fordult és három gépfegyvergolyót kapott a szájába. Az ezredet tovább vezette. Rövid idővel ezután ismét gépfegyvergolyó érte. Súlyos sebeivel elbukott.⁶⁹

Nem kevésbé jelenetszerű az a részlet, amely szerint Esterházy Pál gróf

felemelkedett és távcsővel kezdte nézegetni az orosz állást. Ekkor belelőttek az alsó karjába, feljajdult és állva visszafordult, hogy bekötöztesse magát. Ekkor kapta fordulás közben a meredek dombtól lefelé lövöldöző oroszoktól a második lövést. A golyó a bal lapockán hatolt be és jobboldalt elöl, az utolsó bordáknál jött ki, rendes telt golyó volt, az orvos véleménye szerint a szívében futott keresztül.⁷⁰

⁶⁶ MOLNÁR Ferenc, *Egy haditudósító emlékei: 1914 november – 1915 november*, [1916], Bp., Pallas Stúdió, 2000, 5.

⁶⁷ *Uo.*, 23.

⁶⁸ *Uo.*, 34, 77.

⁶⁹ *Uo.*, 189.

⁷⁰ *Uo.*, 323–324.

Molnár kötete történeti forrásként is olvasható. Betűhíven idézi honvédeknek és a háterszágban élő dunántúli és székely asszonyoknak, lányoknak, szülőknek, testvéreknek és barátoknak a leveleit. A könyv művészi értékét fokozza az utolsó, már Budapesten, 1915 novemberében készült szöveg. „Halottak napja – a háborúban már a második – és mennyi mindent kell lefejtünk agyvelőnkéről, hogy megértsük a maga igazi, a maga régi értelmében azt, hogy mit tesz az, hogy egy fiatal, egészséges embernek meg kell halnia.”⁷¹

Az összehasonlítás Hašek legismertebb művével figyelmeztet arra, mennyire más-ként látták a Monarchia részvételét a csehek. A *Švejk* egyik kiváló szakértője szerint „legalább annyira politikai röpirat, mint regény”. Ugyanő azt is elismeri, hogy „megbocsáthatatlanul unalmas részei” is vannak.⁷² Első személyű elbeszélés, anekdoták laza fércetele. A történetmondás módozatai szempontjából két vonatkozásban méltó a figyelemre. Előfordul, hogy egy párbeszédnek csak egyik felét, a címszereplő szövegét ismerjük meg: „Te hová valósi vagy? Egyenesen Budějovicébe? Látod, ez derék, ha valaki egyenesen való valahová. És hol laksz ott? Az árkádok alatt? Az jó, legalább nyáron hűvös van nálatok. Családod van? Asszony és három gyerek?”⁷³ Az elbeszélő helyzet másik sajátossága a címzettre irányul – ezt szokás Jakobson nyomán a nyelvkonatív szerepkörének nevezni.⁷⁴ Jellemző példaként a következő szavakat idézném: „Bizonyára önökkel is megtörtént már, hogy egész éjszaka együtt ültek és ittak valakivel, egészen másnap délelőttig, s a társuk egyszerre csak a fejéhez kap, felugrik, és elkiáltja magát: – Jézus Mária, nyolc órára a hivatalban kéne lennem.”⁷⁵ A beszédhelyzetnek ilyen változtatásai egyszerre tekinthetők erénynek és fogyatékoságnak. Megerősítik azt a véleményt, hogy a *Švejk* nemcsak befejezetlen, de meglehetősen kusza, egyenetlen alkotás. A címszereplő is többször vált önazonosságot, tehát még ő sem tekinthető egységet létrehozó elemnek.

Kezdetben a derék katona látszólag a Monarchia híve, miközben olyan képet rajzol a külpolitikáról, amely látszólag tájékozatlanságra vall, valójában színlelt tudatlanságot mutat: „Muszáj, hogy háború legyen a törökökkel. Megöltétek a nagybácsim? Na jó, majd a pofátokba mászom én. Háború lesz, és kész. Szerbia meg Oroszország majd segít nekünk. [...] háborúba keveredünk a törökkel, a német hátba támad, mert a német és a török mind egy követ fúj [...]. De akkor mi összeállhatunk a franciákkal, mert ők már hetvenegy óta állandóan zabosak Németországra.”⁷⁶ Hamarosan azután egyértelmű nézeteket kezd hangoztatni: „a nagypofájú habsburgi Ferenc Józsefet

⁷¹ Uo., 398.

⁷² Robert PYNSENT, *The Last Days of Austria: Hašek and Kraus = The First World War in Fiction: A Collection of Critical Essays*, ed. Holger KLEIN, London – Basingstoke, The Macmillan Press, 1978, 139.

⁷³ Jaroslav HAŠEK, *Švejk: Egy derék katona kalandjai a világháborúban*, ford. RÉZ Ádám, Bp., Pesti Szalon, 1995, 569.

⁷⁴ Vö. Roman JAKOBSON, *Hang – jel – vers*, ford. BARCZÁN Endre et al., Bp., Gondolat, 1969, 219.

⁷⁵ Uo., 683.

⁷⁶ Uo., 17.

mint notórius idiótát” említi, s egyenesen kijelenti: „Ilyen hülye monarchiának nem is szabadna a világon lenni.”⁷⁷ Švejk közvetlen főnöke, Lukaš főhadnagy bizalmasan azt mondja önkénteseinek „Legyünk csehek, de erről senkinek se kell tudni”, és vannak, akik nem tagadják, hogy „fiai annak a nemzetnek, amelyet teljesen idegen érdekért akarnak elvéreztetni”.⁷⁸ Ez utóbbi szavak akár olyan magyarokra is érvényesíthetők, akik nem voltak hajlandók bevonulni, ám némely szövegrészek kifejezetten a fonákját mutatják annak, amiről Molnár Ferenc beszámolt. A főszereplő a hadbíró irodájában a falon levő fényképeket veszi szemügyre: „Ezek különböző kivégzéseket ábrázoltak, amelyeket Galíciában és Szerbiában hajtott végre a hadsereg. [...] Különösen szép volt egy szerbiai fénykép, egy felakasztott családról. Kisfiú, apa és anya.” A kegyetlenkedés máskor sem háborús eseményként, hanem a nemzetiségi feszültség megnyilvánulása-ként jelenik meg: a ruszinok lakta Homonnán „egy csendőr egy pópával szórakozott. A kötél egyik végét a bal lábára kötötte, a másikat kézben tartotta, s puskája tusával kényszerítette a pópát, hogy csárdást táncoljon, közben pedig megrántotta a kötelet, úgyhogy a pápa orra bukott, s mivel a keze hátra volt kötve, nem tudott felkelni”.⁷⁹

A *Švejk* önéletrajzi regény, amelyben követendő példaként említődik, hogy 1915. április 3-án a Dukla-szorosban a 28. ezred két zászlóalja tiszttestül átvonult az oroszokhoz. Mint ismeretes, Hašek utóbb a szovjet Vörös Hadsereg katonája lett, akár az Ugocsa megyei Kisgércén született Markovits Rodion (1884–1948). Az I. Nemzetközi Brigád tagjaiként mindketten részt vettek a cári család kincseinek bolsevik utasításra végzett elszállításában. Markovits *Szibériai garnizon* (1927) című munkájának Hatvany Lajos Ernst Weiss közreműködésével készített, 1930-ban megjelent német fordítása több idegen nyelvű kiadásnak szolgált alapul. A magyar szöveg eleinte sok kiadást megért, legutóbb 1965-ben és 1981-ben került a közönség elé. Alcíme szerint kollektív riportregény. Fenyő Miksa már 1928-ban azt írta: „nem regény; [...] nincs megkomponálva, nincs összefogva”.⁸⁰ Nem műalkotás, ezzel magyarázható, hogy Schöpflin Aladár meg sem említette *A magyar irodalom a XX. században* (1937) című áttekintésében. Markovits 1916-ban került orosz hadifogságba. A *Szibériai garnizon* harmadik személyben feltüntetett, név nélküli főhőse a szerző hasonmása. A szöveget először a *Keleti Újság* jelentette meg 1927. április 4. és augusztus 15. között. E folytatásos közléssel magyarázható, hogy a 86 fejezet nagyjából hasonló terjedelmű. Az ügyvédi képzettségű férfi fogságának kezdetéről a 20. fejezet ad számot. Korábban nem igazán vesz részt harcokban és elfogatása is mentes az erőszaktól. A *Fekete kolostor*hoz hasonlóan a *Szibériai garnizon* is előtérbe állítja a foglyok színházi kísérleteit és különösen hangsúlyozza a női szerepeket alakító férfiak játékát. Különbségnek tekinthető viszont, hogy Markovits könyvében érzékelhető a messianizmus nyoma. A

⁷⁷ *Uo.*, 199, 204.

⁷⁸ *Uo.*, 165, 46.

⁷⁹ *Uo.*, 95, 551.

⁸⁰ FENYŐ Miksa, *Szibériai garnizon: Markovits Rodion riportregénye*, Nyugat, 1928/19, 492.

fogylok lapszerkesztésbe fognak. A főszereplő így körvonalazza a célját: „Megmentjük, amit lehet és kéz a kézben haladunk egy uj, gyöngéd vallás lobogója alatt.”⁸¹

A riportregény megjelölésnek ellentmond a szinte elejétől érvényesülő szándékolt költőiesség, a képek zsúfoltsága:

A gyár-kémények füst-drapériák gyászával aggatták tele hat napon át a gyár-várost, de szombat este az utolsó szirénabugással, megszűnt a komor diszletezés. / Délelőtt meleg nyári eső higitotta a füst-függönyöket, aztán holmi betyárkedvű szél tépte rongyokra és üzte, hajtotta a város felől. / Tétován kis mezei illat terjengett a levegőben, az ég mint egy hatalmas selyem ernyő feszült Kispest felett.⁸²

Némely hasonlatok nevetséges hatásúak („Recseg, szipákol, neszel, nyöszörög, sóhajt a szoba. Mint a wagrami csata a Sasfókban”⁸³), az ügyvédi végzettségű főszereplő beszéde igénytelen, az elbeszélő következetesen helytelenül használja a „nem-e” szavakat,⁸⁴ s az írásmód kimódoltságát a három pont állandó használata is fokozza: nemcsak a mondatoknak a végén, de az elején is. Az utolsó előtti fejezet olyan mézszárlást jelenít meg, amely nem ismer társadalmi, politikai vagy származási különbséget: „Lengyel dzsidások és zsidó kántorok, magyar főnemesek és orosz teherhordók; vörös parancsnokok és régi cégek tulajdonosai fetrengtek piros foltokkal a mellükön és utolsót vonaglottak.”⁸⁵ A rövid záró fejezet szerint a főszereplő hét év után tér haza.

Létezik-e legalább történetileg jelentős regény, amely kifejezetten ünnepli a Nagy Háborút? Noha Marinetti két évvel idősebb volt Molnár Ferencnél, harcolni akart, miután Olaszország belépett a háborúba. Megsebesült és kórházban írta *Come si seducono le donne* (Hogyan csábítani el a nőket) című művét, amelyben a sebesült férfiak nagy nemi vonzóerejét emlegette. Gépbe mondta *Lalcova d'acciaio* című háborús regényét, amelynek írásmódja a vershez áll közel. E műben döntő szerepet játszik „igényünk arra, hogy megsemmisítsük egymást”.⁸⁶ Egyik értelmezője joggal állítja, hogy „Marinetti háborúja a gép földi paradicsoma”,⁸⁷ hiszen a regény olyan látomást fogalmaz meg, amelyben a halandó lényekkel szemben a halhatatlan gép uralkodik: „A jövő háborújában [...] bombákkal telerakott, pilóta nélküli szellemrepülőgépek”⁸⁸ fognak harcolni egymással.

⁸¹ MARKOVITS Rodion, *Szibériai garnizon*, Bp., Genius, é. n., 194.

⁸² *Uo.*, 7.

⁸³ *Uo.*, 225.

⁸⁴ *Uo.*, 42, 43, 75, 240, 307, 394, 433.

⁸⁵ *Uo.*, 496.

⁸⁶ Filippo Tommaso MARINETTI, *Lalcova d'acciaio: romanzo vissuto*, Milano, Vitagliano, 1921, 90.

⁸⁷ Christopher WAGSTAFF, *Dead Men Erect: F. T. Marinetti, Lalcova d'acciaio = The First World War in Fiction*, i. m., 156.

⁸⁸ MARINETTI, i. m., 175.

A legjelentősebb francia regények mind háborúellenesek. Talán a történészek joga eldönteni, lehet-e összefüggés az első háborúban szerzett tapasztalatok és egyes írók későbbi bal-, illetve jobboldalisága között. Az előbbiek közül legismertebb az anyai részről angol származású Henri Barbusse, akinek regényei közül *A tűz* (1916) elnyerte a Goncourt-díjat – igaz, megosztva az 1914 októberében tüdőlövést kapott és három évvel később, huszonkilenc éves korában meghalt Adrien Bertrand *L'Appel du sol* című, a háborút költői látomással megjelenítő, 2014-ben újra kiadott könyvével. Az irodalomtörténet is felelős azért, hogy olykor értékes művek a feledés homályába vesznek.

Barbusse 41 éves korában vonult be a háború elején. 1916-ban megsebesült és kórházba vitték. Említett művét a lövészárokból kezdte írni, de a betegágyban fejezte be. 1916 augusztusától a *L'Oeuvre* kezdte közölni folytatásokban, majd a könyv ugyanennek az évnek a végén jelent meg. Alcíme szerint napló, ám a későbbi részekben olyan kifejezések olvashatók, mint „lehetetlen megmondanom, mennyi ideig” vagy „emlékszem, hogy”.⁸⁹ Az alcím (*Journal d'une Escouade* – Egy szakasz naplója) utolsó szava jelzi, hogy közös sorsról, egy tizenhét tagból álló csoport hányattatásairól ad számot: „Létoitisse terrible de la vie nous serre, nous adapte, nous efface les uns dans les autres.”⁹⁰ Az első személyű elbeszélő olykor többes számot használ. Egyetlen egyszer utal magányára: „Úgy érzem [J'ai l'impression], hajótörötként teljesen egyedül vagyok egy földrengés által felforgatott világ kellős közepén.”⁹¹ Ezt a mondatot hamarosan követi az a részlet, amely szerint az elbeszélő megpillantja négy halott társának oszladozó testét. Mellettük tölti az éjszakát.

Mióta elterjedt a nézet, hogy az elbeszélő próza a 20. században egyre inkább a szereplők tudatát állította előtérbe, némely művek föl-, illetve leértékelődtek. Barbusse háborús regénye is veszített megbecsültségéből. Az író későbbi pályafutása miatt is. 1918-ban Moszkvába költözött, belépett a Bolsevik Pártba, egy könyvét Trockijnak ajánlotta, majd e kommunista vezető bukása után Sztálin életrajzírója és dicsőítője lett. A politikai messianizmusnak előzménye már *A tűz* legelején is érezhető abban a kijelentésben, amely szerint „a jövő a rabszolgák kezében van”.⁹² A XX. fejezetben azután Bertrand azt állítja: „Létezik egy személy [figure], aki a háború fölé emelkedik.”⁹³ Karl Liebknechtre gondol, aki 1918-ban Németország Kommunista Pártjának egyik megalapítója lett.

Mindazonáltal el lehet ismerni, hogy néhány jelenet kiemelkedik a rövid szakaszokból álló, egyszerre hosszadalmas és töredezett szövegből. Peterloo, a csoport egyik tagja nyomát sem leli a falunak, ahol lakott: „keresve a levegőbe tekint, mint egy öntudatlan gyerek, mint egy bolond”.⁹⁴ Elmeséli a történetmondónak, hogy megláto-

⁸⁹ Henri BARBUSSE, *Le feu: Journal d'une escouade*, Paris, Flammarion, 1945, 348–349.

⁹⁰ „Az élet borzalmas korlátai összeszorítanak bennünket, összhangba hoznak minket és eltörölnek.” *Uo.*, 24.

⁹¹ *Uo.*, 244.

⁹² *Uo.*, 9.

⁹³ *Uo.*, 282.

⁹⁴ *Uo.*, 169.

gatta szülei házát Lens-ban, ahová a felesége a kislányukkal költözött. A konyhában ültek. Felesége két német katona között ült az asztalnál. Azok mondtak valamit, ami mosolygásra készítette az asszonyt. „Felfogod? A feleségem, az én Clotilde-om mosolygott a háborúnak ezen a napján!” Peterloo sarkon fordult és barátaival elhagyta a helyszínt. „Azt mondd, hogy túlzok?” – kérdezi.⁹⁵ A jelenet súlyát emeli, hogy Peterloo meghal ennek a XIII. fejezetnek a végén.

A tűz cselekményének legnagyobb része nem a lövészárkokban játszódik. A *Bombázás* című XIX. fejezet az egyik kivétel, amely „a látóhatár egyik végétől a másikig a dolgok rendkívüli viharának”,⁹⁶ látványoknak és hangoknak megelevenítése. A szöveg többnyire az osztag helyváltoztatásaival, szállásaival, étkezéseivel foglalkozik és a közösség tagjainak párbeszédéből áll, amelyet Barbusse a beszéd, sőt a tájszólás utánzásával rögzít. A XXII. fejezetben az osztag életben maradt tagjai rövid szabadságukat egy közeli városban töltik. A járókelők nevetséges kérdést tesznek föl: „Ugye nehéz az élet a lövészárkokban?”⁹⁷ A hátországban így érvelnek: „Hősök. Mi az ország gazdaságában dolgozunk. Ez is küzdelem. Hasznos vagyok. Nem mondom, hogy inkább, de ugyanannyira, mint önök.”⁹⁸ A *Hajnal* című záró fejezet a francia forradalom jelszavait idézi, és üzenetet fogalmaz meg: „– Akkor nem lesz több háború – morogja egy katona –, amikor már nem lesz Németország. / – Nem ezt kell mondani – kiáltja egy másik. – Ez nem elég. Akkor nem lesz több háború, amikor legyőzik a háború szellemét.”⁹⁹

1918-ban az orvos Georges Duhamel kötete, a *Civilisation* kapta meg a Goncourt-díjat. E szerző első regénye, a *Mártírok élete* (1917) Duhamel sebészi tevékenységéről számol be. (Mintegy kétezer műtétet hajtott végre a háború folyamán.) A harci eseményekhez mintegy békatávlatból közelít az elbeszélő: sorra érkeznek a sebesültek, akiket sokszor a műtét sem tud segíteni. A tűzvonal közvetlen szomszédságában berendezett kórházat a könyv „a nyomor múzeumának” nevezi.¹⁰⁰ A halálesetek elbeszélését olykor a groteszk humor színezi. „Emlékszem egy szerencsétlenre, akitől megkérdezték, van-e valami kívánsága. [...] Félénken azt válaszolta, vizelni szeretne, és amikor az ápoló futva tért vissza a »pisztollyal«, a férfi már halott volt.”¹⁰¹ A könyv vége felé azután a némi feloldás óhatatlanul tanító célzatú. A húszéves Léglise tizedes először azt kéri, várjanak kicsit és csak egy-két nap múlva fűrészeljék le az egyik lábát. Amikor a másikra is sor kerülne, azt mondja: „inkább meg szeretnék halni”. Utóbb mégis elfogadja a sorsát. „Nyugodt megelégedés árad a leveleiből.”¹⁰²

⁹⁵ *Uo.*, 174–175.

⁹⁶ *Uo.*, 233.

⁹⁷ *Uo.*, 326.

⁹⁸ *Uo.*, 327–328.

⁹⁹ *Uo.*, 364.

¹⁰⁰ Georges DUHAMEL, *Vie des Martyrs 1914–1916*, Paris, Mercure de France, 1925, 69.

¹⁰¹ *Uo.*, 123.

¹⁰² *Uo.*, 163, 180.

A *Civilisation* elődjénél burkoltabban önéletrajzi jellegű. A színhely itt is katonai kórház, de az elbeszélő – akinek polgári foglalkozása számtantanár – maga is ápolat, noha sebesülése nem nagyon súlyos, ezért alkalmanként hordágyosként szolgál. A körülötte zajló eseményeket állandóan értelmezi. Amikor az orvos elárulja, hogy legjobb barátjának, Dauche hadnagynak a napjai meg vannak számlálva, ő Saint-Simon emlékirataiból a XIV. Lajos haldoklását megjelenítő szavakra gondol, majd így elmélkedik: „Rémülettel döbbsentem rá, hogy beteg lelkem nemcsak várta az elkerülhetetlent, de egyenesen vágyott rá.”¹⁰³ A groteszk szerepe ezúttal még hangsúlyosabb. Az *Egy temetés* című fejezetben a beszédképtelenné vált Limberg hadnagy kétszer is áldoz. Halála után mindenki katolikus temetésre készül. Az utolsó pillanatban jelentkezik egy rabbi, aki visszavonulásra készíti a katolikus papot. Egy másik alkalommal Cuvelier névvel akarnak eltemetni egy halottat, mígnem kiderül, hogy az ilyen nevű katonát sebesültként ápolják. „Látni lehet, hogy boche” – jelenti ki a főorvos az immáron azonosítatlan halottról, majd hozzáteszi: „mivel német, koporsó nélkül temetjük el”.¹⁰⁴ A tanító célzat ezúttal sem marad el. „A tekintély, akár az alkohol, olyan méreg, amely bolonddá teszi az embert” – mondja egy fiatalember egy beszélgetés során, a regény vége felé, az elbeszélő pedig azt állítja utolsó szavaival, hogy amennyiben a civilizáció „nem lakozik az ember szívében, akkor sehol sem létezik”.¹⁰⁵

Összehasonlíthatatlanul jelentősebb művész volt Céline, akinek első regénye, a magyarul két fordításban is olvasható *Utazás az éjszaka mélyére* (1932) még baloldali szerzők – például Philippe Sollers, az orosz fordításban résztvevő Elsa Triolet vagy akár a Céline-t „a regény forradalmára”-nak nevező Trockij szerint is a 20. század kiemelkedő teljesítménye.¹⁰⁶ Szerzője olyan súlyosan megsebesült, hogy 75 százalékos rokkantta kellett nyilvánítani. Joseph Joffre tábornoktól vette át a kitüntetését. „A börtönből az ember élve kerül ki, a háborúból nem” – állítja Ferdinand Bardamu, a főhős, majd hozzá teszi: „Il faut choisir, mourir ou mentir.”¹⁰⁷ Háborús tapasztalata után afrikai és észak-amerikai élményei sem változtatnak azon a meggyőződésén, hogy ki kell lépni ebből a világból, edzést kell folytatni a halálra. A gyarmatosítás éppoly ellenszenves színben tűnik fel, mint a tőkés rendszer, amelynek képtelenségét Bardamu Detroitban látja meg, amikor Ford gyárában dolgozik.

Céline alapvetően megváltoztatta a francia regény örökségét, érvénytelenítette a szembenállást írott és beszélt nyelv között. Olyan kihagyásos mondatszerkesztést alakított ki, amelynek a beszélt nyelv az alapja. „Történetek. Vizsgálódások. Szorongások.”¹⁰⁸ Az ilyesféle mondatok arra emlékeztetnek, hogy Céline a 17. század második felének

¹⁰³ Georges DUHAMEL, *Civilisation 1914–1917*, Paris, Athème Fayard & Cie, 1927, 40, 43.

¹⁰⁴ *Uo.*, 118.

¹⁰⁵ *Uo.*, 100, 125.

¹⁰⁶ Léon TROTSKI, *Littérature et révolution*, Paris, Julliard, 1974, 431.

¹⁰⁷ „Választani kell, meghalni vagy hazudni.” Louis-Ferdinand CÉLINE, *Voyage au bout de la nuit*, Paris, Denoël et Steele, 1932, 20, 251.

¹⁰⁸ *Uo.*, 434.

olyan szerzőinek műveiből is merített, akiket a *style coupé* képviselőinek lehet tekinteni, mert igyekeztek mellőzni az ékesszólást és a körmondatokat. Közülük La Bruyère-t említi is a regény. Bardamu képtelennek érzi magát egy másik ember megölésére, s a regény hatalmas erővel jeleníti meg a háború indokolhatatlanságát, a gyarmatosítás elfogadhatatlanságát, sőt az amerikai életforma ürességét is.

„Önéletrajz volna a könyvem?” Erre a kérdésre az író határozott tagadással válaszolt. A polgári nevén Louis Destouches – hőisével ellentétben – vitézül harcolt a háborúban, kitüntetés is kapott. Miután orvos lett, ugyanúgy megalkotta az író Céline személyiségét, ahogyan Henri Beyle Stendhalét. Bardamu éppúgy a képzelet szülötte, mint hasonmása, Robinson. „On est deux.”¹⁰⁹ A regény a rossz mibenlétével foglalkozik, és egyik értelmezője szerint „a rossz politikai és metafizikai értelmezése közül [az író] az utóbbit választotta.”¹¹⁰ „Mi a könyvem lényege? [...] Az ember csupasz, mindentől meg van fosztva, még a sajátmagába vetett hittől is.”¹¹¹ Így összegezte maga a szerző az üzenetét. Az egyik szereplő, Princhard professzor szerint nincs haladás a történelemben: a forradalom, a háború és az önkényuralom (diktatúra) a gonosz megnyilvánulása. „Amikor visszatér a háború, a következő”¹¹²: a regénynek e szavai azt sejtetik, hogy a háború kiiktathatatlan. „Nincs szükség ördögökre. Az ember a démon. Itt van a pokol.”¹¹³ „A nagy törekvés a boldogságra: íme a hatalmas félrevezetés! [...] A létezésben nincs boldogság, csak kisebb vagy nagyobb szerencsétlenségek vannak.”¹¹⁴ Aki ilyen világképet teremt, azt erősen foglalkoztatja a halál. „A halálban lakozom. És *nevetésre ingerel*.”¹¹⁵ E kijelentés második felével összhangban, az *Utazás* groteszk és szatirikus részeket is magában foglal.

„A lángelme az örületet huncutsággal társítja.”¹¹⁶ Talán az első összetevővel is összefüggésbe hozható a biológiai fajelmélet, amelynek nyomai érzékelhetők e regényben. Azt azonban torzításnak lehet minősíteni, ha valaki olyan műnek minősíti az *Utazást*, amelyben „fasiszta érzékenység jut kifejezésre”.¹¹⁷ A Céline későbbi röpirataira jellemző zsidóellenességgel itt még legföljebb az az egyetlen apró részlet hozható összefüggésbe, mely a jazzre „néger-judeo-szász zene”-ként utal.¹¹⁸ Céline tevékenysége tele van önellentmondással; az *Utazás* megnevezett ösztönzői közül kiemelkedik a zsidó származású Montaigne és Freud.

¹⁰⁹ „Ketten vagyunk.” *Uo.*, 79.

¹¹⁰ Marie-Christine BELLOSTA, *Céline ou l'art de la contradiction: Lecture de Voyage au bout de la nuit*, Paris, Presses Universitaires de France, 1990, 85.

¹¹¹ CÉLINE, *i. m.*, 21–22.

¹¹² *Uo.*, 299.

¹¹³ BELLOSTA, *i. m.*, 173.

¹¹⁴ Louis-Ferdinand CÉLINE, *Mea culpa* [1936], 7. <http://www.pourlhistoire.com/docu/mea%20culpa.pdf> (Letöltés ideje: 2015. szeptember 25.)

¹¹⁵ Robert POULET, *Mon ami Bardamu: Entretiens familiaux avec L.-F. Céline*, Paris, Plon, 1971, 164. (Kiemelés az eredetiben.)

¹¹⁶ Louis-Ferdinand CÉLINE, *Lettres à des amies*, Paris, Gallimard, 1979, 43.

¹¹⁷ BELLOSTA, *i. m.*, 277.

¹¹⁸ CÉLINE, *Voyage au bout de la nuit*, 90.

Idegenkedett a jazztól. „Utálom a prózát... tehetség nélküli költő és zenész vagyok” – nyilatkozta egy alkalommal.¹¹⁹ Az *Utazás* ajánlása Elizabeth Craig (1902–1989) amerikai táncosnőnek szól, és a harmincas évek második felében Céline együtt élt Lucienne Desforges zongoraművésznővel. Több táncjátékot is készített, és halála napján befejezett regényének címe, a *Rigodon* táncra utal. Noha első regénye elárulja, hogy szerzője ismerte *A tűz* című könyvet – sőt, élete végéig elismeréssel szólt a kommunistává lett Barbusse műveiről –, az *Utazás* nyelve nagyon távol áll a realizmus lehetséges változataitól. A tényleges történeti események időrendje nem érvényesül, „a legkülönbözőbb időpontok egyetlen lényegi időpontban vannak összegyűjtve”.¹²⁰ A vidéki polgárságot kigúnyoló rész Toulouse-ban játszódik, holott a leírások egyértelműen Bordeaux-ra, François Mauriac városára vonatkoznak – akinek egyik regényéből, a *Le Désert de l'amour*-ból (1925) áthallások is találhatók az *Utazásban*. Bardamu és Robinson viszonya Candide és Pangloss kapcsolatára utal vissza, Amerika Voltaire Eldorádójának tükröképe, a VII. fejezetben Proust, a XVIII.-ban Jean-Jacques Rousseau nyelvének paródiája ismerhető fel. „Lola mindenekelőtt a »mamá«-nak, azaz Madame de Warensnek a gúnyos ábrázolása.”¹²¹ A Rousseau-ra hivatkozásnak az ad súlyt, hogy az *Utazás* tagadja, hogy az ember eredendően jó volna. A szatirikus jelleget erősíti sok beszélő tulajdonnév (Mischieff, Tandernot, Laugh Calvin, Professzor Baryton, Doktor Chacal). Az afrikai rész visszautal Joseph Conrad *A sötétség mélyén* (*Heart of Darkness*, 1899) című kisregényére, Molly neve Leopold Bloom feleségének alakját, a halottak képzelgéséről szóló szövegrész a XXXII. fejezet végén pedig az *Ulysses* „Kirké” néven emlegetett fejezetének írásmódját idézi föl. Az *Utazásban* nagyon fontos szerepet játszik a szöveggközöttiség, ám Céline olykor bolondját járhatja az olvasóval, amennyiben – nagyra becsült elődjéhez, Rabelais-hoz hasonlóan – ki is talál idézeteket.

Céline-t a második világháború után Dánia nem adta ki a franciáknak, Pierre Drieu La Rochelle 1945-ben öngyilkos lett. Megítélésem szerint kisebb író Céline-nél, de már az ő művei is olvashatók a legkiemelkedőbb szerzőket megillető Pléiade kiadásban. Háromszor is megsebesült és ezért Croix de Guerre magasrangú kitüntetésben részesült. A belgiumi Charleroi melletti ütközetben is részt vett, amelyben 11 000 német és 30 000 francia esett el. Ez a csata ösztönözte Drieu-t a *La Comédie de Charleroi* (1934) című könyv megírására. Az egész kötet az első világháborúval foglalkozik, de nem egységes regény, hanem hat egymáshoz lazán kapcsolódó történetből tevődik össze, amelyek közül a címadó a leghosszabb. A beszélyfüzér szerkezete némileg Kosztolányi *Esti Kornél* (1933) című kötetének fölépítéséhez hasonlítható.

A címadó történet főszereplője, Madame Pragen öt évvel a csata után látogatja meg a vallon várost, ahol fia, Claude elesett. Az elbeszélő ugyanitt harcolt, és most Madame Pragen titkára. A cím az ő nézőpontjára hivatkozik. Ami Paul Pragen számára tragé-

¹¹⁹ Milton HINDUS, *L.-F. Céline tel que je l'ai vu*, Paris, Editions de l'Herne, 1999, 142.

¹²⁰ BELLOSTA, *i. m.*, 39.

¹²¹ *Uo.*, 236.

dia volt, azt a túlélő komédiának látja. Így emlékezik vissza: „nem tudtam, hová lövök, mert nem láttam az ellenséget”. A hangnem már a kezdet kezdetén, a bevonuló katonák megjelenítésekor gúnyos: „Részegen énekelték a *Marseillaise*-t. Ugyanazok, akiket május elsején a köztársaság terén láttam, amint az *Internacionálét* énekelték.” A halott anyja megvetéssel kérdezi titkárától, „fölismeri-e a helyszínt”. Az elbeszélő úgy érzelikli, hogy „ami nagynak, végtelennek látszott, most egészen kicsi volt, mint amikor az ember visszatér arra a helyre, ahol gyerekként játszott”.¹²² A *La Comédie de Charleroi* ábrándok szertefoszlásának a története. „Azt képzeltem, hogy az európai mozgósítás csak megtévesztés [bluff]” – állítja az elbeszélő, mikor földidézi, hogyan vélekedett a háború kitörésekor. Később is rosszul méri föl saját helyzetét: „[p]árizsi ezred voltunk, ünnepi szertartás ezrede, így nem fogunk harcolni. Azért tartogatnak bennünket, hogy bevonuljunk Berlinbe.”¹²³ Az olvasó három idősíkot érzékelhet. Az ütközet eseményeit az anyának a harctéren korábban tett látogatásának részletei váltják. Madame Pragen gazdag, és azt szeretné, ha az elbeszélő képviselővé választatná magát. Nagy összeggel támogatná a fiatalembert. A történet azzal ér véget, hogy a titkár elhárítja a csábító ajánlatot. A harmadik sík a „jelen”. Az elbeszélő egyforma megvetéssel szól Sztálinról és Trockijról, Hitlerről és Mussoliniről. „Kommunista vagy fasiszta diktátorok, fakép-nél hagylak titeket” – mondja. „Nem leszek kétszer esztelen mozgósítás áldozata. [...] Hogyan védekezik az ember a földrengéssel szemben? Oly módon, hogy megszökik.”¹²⁴

Nem kevésbé ironikus a második történet, *Az írás kutyája*. A verduci csata túlélője a háború után filmet tekint meg arról, aminek résztvevője volt. „Újra láttam a helyszínt, ahol annyit szenvedtem.” Valaki megkérdezi: „Önök állították meg a németeket?”, s az elbeszélő azt hazudja: „Igen, mi.”¹²⁵ „Mindnyájan hazudunk. Állandóan hazudok” – vallja meg az *Út a Dardanellákhoz* történetmondója. Osztagja – melynek a Médrano cirkusz egyik bohóca és légtornásza is tagja – látszólag a törökök ellen harcol, ám valójában a két nagy gyarmatbirodalom áll szemben egymással. „Időnként támadunk, hogy ne essünk ki a megszokásból, de amikor az angolok menetelnek, mi nem mozdulunk, s amikor mi mozdulunk, ők álmodoznak.”¹²⁶

„Ez inkább az üzemeknek, mintsem az embereknek a háborúja. [...] A főnökök már mentik a bőrüket.”¹²⁷ A *lövészek hadnagya* ilyen keserű megállapítások köré szerveződik. A *Le Déserteur* (A katonaszökevény) 1932-ből tekint vissza a háború kezdetére. Az elbeszélő Dél-Amerikában tartózkodik, kereskedelmi kiküldetésben. „Aki szereti a házat, az szereti a háborút” – állítja az egykori katona. Beszélgetőtársa már 1914 augusztusában megszökött a hadseregből. Az a véleménye, hogy „a nacionalizmus a modern szellem legembertelenebb vetülete. [...] Mert minél inkább véd valaki egy kultúrát, az

¹²² Pierre DRIEU LA ROCHELLE, *La comédie de Charleroi*, Paris, Gallimard, 1970, 39, 22–23.

¹²³ *Uo.*, 66, 68.

¹²⁴ *Uo.*, 86, 88.

¹²⁵ *Uo.*, 148, 155.

¹²⁶ *Uo.*, 201, 212.

¹²⁷ *Uo.*, 241–242.

annál jobban kiszárad, annál kevésbé méltó a szeretetre”.¹²⁸ Drieu-t – aki kihozta az értekező Jean Paulhant a Gestapo fogságából¹²⁹ – nem egészen megalapozottan vádolták később azzal, hogy a németek oldalára állt. „A diktátornál nincs alantasabb terméke a demokráciának” – jelenti ki a történet címszereplője. Az elbeszélő anarchistának, bolygó zsidónak minősíti a vele vitázót, aki viszont fölteszi a kérdést: „Miért sajnáljam jobban Párizst Firenzénél, Weimarnál vagy Londonnál?”¹³⁰ A *Charleroi vígjátéka* komor befejezésű könyv. A történetmondó jó vágású, fiatal tisztet pillant meg, arany karpereccel, szétlőtt arccal. Nem tudja elviselni e látványt és végleg hátat fordít egykori katonatársainak.

Jean Giono is részt vett a Verdun melletti csatában. 1915 januárjában vonult be és 1919 októberében szerelték le. Hősiesen viselkedett; brit kitüntetéset kapott azért, mert egy égő kórházból – ahol őt gázmérgezéssel kezelték – kimentett egy megvakult brit tisztet. Egyértelműen elutasította a háborút. „Nem volt hajlandó Apollinaire módjára megszépíteni vagy Montherlant-hoz hasonlóan fasiszta szellemben dicsőíteni”¹³¹ – ahogy egyik angol méltatója írta. A *nagy nyáj* című háborús regényének első változata 1930-ban készült, a mű a következő évben jelent meg. Szerzője azt nyilatkozta: „számomra fájdalmas volt megírni. Mivel négyszer írtam újra, végtelen időt elveszítettem. [...] Nem nagyon szeretem ezt a könyvet”.¹³² A nyitó fejezetben hegyi legelőkkal koszorúzott völgy a színtér. A férfiak éppen bevonulnak. Öregek és asszonyok maradnak hátra. A továbbiakban nekik kell átvenni a férfiak munkáját. Az alpesi falun és a harctéren játszódó részek egymást váltják. A második rész elején olvasható a háborúba bevonult Joseph levele feleségéhez, Juliához és apjához, amely mintegy kapcsolatot teremt a két helyszín között. A cím egyszerre utal betű szerinti és átvitt értelmű birkanyájra; a háború katonái állapotokhoz válnak hasonlónak, elveszítik egyéniségüket. A harctéri leírások visszataszítóak:

Patkányok szimatolták a holttesteket. Egyiktől a másikhoz ugrottak. Először a szakáll nélküli fiatalokat választották ki. Megszagolták az arcukat, majd hozálatták az orr és a száj közötti húsnak, később az ajkak szélének, majd az elzöldült arcnak elfogyasztásához. Időnként a bajuszokon letisztították a lábuk fejét. A szemeket körmeik apró ütéseivel szedték ki, megnyalván az üregeket, majd úgy haraptak a szemgolyóba mint apró tojásba, finoman rágcsálták el őket, szájuk szélével fölszippantva a folyadékot. Pirkadat előtt hollók érkeztek meg, nagy lomha szárnycsapásokkal.¹³³

¹²⁸ *Uo.*, 276–278.

¹²⁹ Dominique FERNANDEZ, *Ramon Paris*, Grasset, 2008, 28–29.

¹³⁰ DRIEU, *i. m.*, 280, 286.

¹³¹ W. D. REDFERN, *Against Nature: Jean Giono et Le Grand Troupeau = The First World War in Fiction*, *i. m.*, 74.

¹³² Jean GIONO, *Le Grand Troupeau = Œuvres romanesques complètes I.*, ed. Robert RICATTE, Paris, Galilimard, 1971, 1090.

¹³³ *Uo.*, 620.

A Verdun melletti ütközet a harmadik részben szerepel. Julia három hétig nem kap levelet Josephtól. A hosszú csend után a nő megtudja, hogy férjének levágták a jobb kezét. Az istállóban azon töpreng, miért és hogyan történt ez, és miként szenvedett a férje. „Ezzel a kezével érintett meg legelőször” – így emlékezik az asszony.¹³⁴ Egy szép napon egy Casimir nevű falubeli hazalátogat. Beszámol arról, hogy ápolónők gondozzák a sebesülteket: „osztályoznak bennünket: egyik oldalon azok, akiknek hiányzik a lába, másikon, akiknek nincs karja. Azután azok, akik mindkét lábukat, illetve mindkét kezüket elvesztették. Végül, akiknek nincs végtagjuk.”¹³⁵

A záró fejezetben a francia katonák a belga határ közelében harcolnak. Egyikük, Olivier Chabrand egy kocát pillant meg. „Pucér és halott kisgyerek fekszik az állat előtt. A koca letépte a gyereknek egyik vállát és felfalta a mellkasát. Ráhajol a még fehér hasára, beleharap, nagyra nyitja a száját, hogy lenyelje a beleit.”¹³⁶ A regény mégsem ilyen kegyetlen képpel ér véget. Olivier csak két ujját veszítette el, és hazatérvén fiúgyermekének születését ünnepelheti. Giono regénye megszakítottság és folytonosság szembeállítását fogalmazza meg. A háború az előzőnek, a vidéki élet az utóbbinak felel meg. Reményt csakis a természet adhat, szemben a rombolás, a pusztítás erőivel.

A Verdun melletti ütközet tíz hónapig tartott. Negyedmilliónál többen estek el, félmillióan sebesültek meg. Ez az oka annak, hogy több író is foglalkozott vele. A legrészletesebben Jules Romains, aki *Les Hommes de Bonne Volonté* (Jóakarátú emberek) című huszonnégy kötetes művének 1938-ban kiadott XV. és XVI. részét szentelte ennek a csatának. Néhány kötet ismerete alapján nem szerencsés ítélni, ezért csak óvatosan kockáztatok meg a sejtésemet, hogy e sorozatnak inkább történeti, mintsem művészi értéke van. A XV. kötet, a *Prélude à Verdun* első három fejezetében a szereplők még nincsenek azonosítva. A későbbiekben a kitalált szereplők általában névvel vannak feltüntetve, de némelyeket csak kezdőbetű jelöl, viszont Joffre, Foch, Pétain, Franchet d’Espérey, sőt II. Vilmos császár is feltűnik. A harcoló feleket egy cél vezeti: minél több ellenséges katonát kell megölni. A színesbőrűek megjelenítésében meghatározó szerepet játszik, hogy örülnek annak, hogy korábbi elnyomóik, a fehér emberek egymást irtják. A történet lényeges része egy Jerphanion nevű, az író által elképzelt szereplő kiábrándulása. A X., XV. és XXII. fejezet az ő leveleit tartalmazza, melyeket a feleségének és egy barátjának ír.

Kell-e beszélni az első napok lelkesedéséről, emlékezni rá? Bennem is megvolt. Nem tagadom. Mi idézte elő? A tudatlanság. [...] Augusztus 2-án azt hittem, szeptember 1-jére győzünk, és az egyedüli problémát az fogja okozni, miként szolgálja a győzelem az emberiség döntő haladását.” Második levélben részletesen leírja, milyen az élet a lövészárkokban: „Az én kuckómban

¹³⁴ *Uo.*, 655.

¹³⁵ *Uo.*, 695.

¹³⁶ *Uo.*, 713.

kevés a tetű, de azért akad belőlük. [...] Nagy természetek, úgy viszonyulnak a közönségesekhez, mint a csatorna patkányai a pincék egereihez. [...] Mondjam, hogy az ember hozzászokik a tetűkhöz? Nem, istenemre, nem. [...] A halottak szaga hozzátartozik a tájhoz, amelyben vagyunk. Teljesen soha nem feledkezhetünk meg róla.¹³⁷

Barátjának írt soraival keserű önbírálatot fogalmaz meg, és komor jövőt jósol:

Gyakran gúnyoltál, hogy derűlátó, sőt Rousseau követője vagyok. Oda jutottam, hogy mélyen megvetem az embert. [...] Lehet, ismét lesznek emberáldozatok. Látni fogjuk, hogy gondolkodókat máglyára vagy villamosszékre küldenek, mert eretnkségeket hirdetnek. Boszorkányperekre kerül sor és a zsidókat majd üldözik, mint a középkorban. Tömegek fognak éljenezni előttük elvonuló zsarnokot [...]. Nem, nyilvánvalóan még nem tartunk itt, de a határt átléptük. [...] 1914. augusztus 2-án áttörtük az arcvonalat a civilizációtól a vadtság felé.¹³⁸

Nem ő az egyetlen szereplő, aki látja a háborús helyzet súlyos következményeit. Clanricard hadnagy így érvel egyik tisztársának: „Tegyük föl, egy szép napon, ellenséges területen megszálló hadseregeként tartózkodunk... és egy gorombától (d'une brute) azt az utasítást kapod, hogy löved le a nőket és a gyerekeket... valamilyen indokkal: megtorlasként, a lakosság megfélemlítésére, stb... Akkor engedelmessz? ... anélkül, hogy megpróbálnád visszavonadni a rendelkezést?”¹³⁹ A XVIII. fejezetben Maykosen, a képzelet teremtette balti ember a német császár kérésére körvonalazza a jövőt. „Még Magyarországot is függetlennek nyilvánítanám” – jelenti ki. „Ausztia-Magyarország – akár sajnálja az ember, akár nem – nem éli túl ezt a háborút. Személy szerint nem örülök ennek, de ez a tény.”¹⁴⁰ A balti ember európai vámunióban (Zollverein) látná a megoldást a feszültségek enyhítésére.

A XVI., *Verdun* kötetnek művészileg legjobb fejezete a IX., a *Szellemek csatája*, az ütközet sötétben vívott részének félelmetes megjelenítése. Ebben a kötetben is egy párbeszéd köré szerveződik a cselekmény. Devaux katona egy apátnak kijelenti, hogy „két végtaggal kevesebbél élni nem vonzó számomra”, érzékeltetvén, hogy a pap semmiféle vigaszt nem tud adni neki.¹⁴¹ Sőt, szerepcsere következik be: a katona előbb sarokba szorítja, majd kioktatja a papot: „Úgy találja, apát úr, hogy amit e percben mi és a németek teszünk, jónak minősíthető? [...] Az a gondolat a vigaszunk, hogy Krisztus hozzánk

¹³⁷ Jules ROMAINS, *Les hommes de bonne volonté XV: Prélude à Verdun*, Paris, Flammarion, 1938, 169, 175–176, 178.

¹³⁸ *Uo.*, 183–184.

¹³⁹ *Uo.*, 235.

¹⁴⁰ *Uo.*, 217–218.

¹⁴¹ Jules ROMAINS, *Les hommes de bonne volonté XVI: Verdun*, Paris, Flammarion, 1938, 169, 264–266.

hasonlóan megveti a háborút.¹⁴² Mielőtt azonban egyértelműnek vélnénk e regény üzenetét, meg kell említeni, hogy egyik szereplője szabad embereknek a hűbériség elleni küzdelmeként határozza meg a németekkel folytatott harcot, s a hátszágban élők egyáltalán nem várják vissza a katonákat, különösen az egyik úr nem, aki Limoges-ban előbb cipőt, majd fegyvert gyárt, hiszen az ő számára a háború meggazdagodást jelent.

Proust nagy műve nyilvánvalóan nem nevezhető háborús regénynek, ám az utolsó rész, *A megtalált idő* az 1910-es évek közepének harci eseményeivel is foglalkozik, noha kizárólag a hátszágban élők véleménye alapján. Az elbeszélő több olyan szereplőt is felvonultat, akik szélsőségesen képviselik a nemzeti elfogultságot. „A háború elején azt mondták nekünk, hogy a németek gyilkosok, útonálló, valóságos rablók, Bbochoek”. „M. Bontemps hallani sem akart békéről, míg Németország nincs úgy földarabolva, ahogy a középkorban volt, a Hohenzollern uralkodóház nem nyilvánított bukottnak, és II. Vilmosba nem eresztettek tizenkét golyót.” Minden német „szükségszerűen hazudik, kegyetlen állat, gyengeelméjű, kivéve azokat, akik azonosultak a francia ügygel, mint a román és a belga király vagy az orosz cár.”¹⁴³ Hasonló Norpois márki értékrendje, aki háborús cikkeiben többször megfogalmazza a következő figyelmeztetést: „Románia számára eljött az óra, hogy döntsön, érvényesíteni akarja-e nemzeti törekvéseit. Ha tovább vár, túl késő lehet.”¹⁴⁴ Amikor a történetmondó 1914-ben azt kérdezi, soká fog-e tartani a háború, a lovasságnál szolgáló Robert de Saint-Loup márki így válaszol: „Nem, nagyon rövid háborúban hiszek.” Sőt, szó esik olyan franciáról is, akinek meggyőződése, hogy „a háború csak tíz napig tart és Franciaország fényes [éclatante] győzelmével ér véget”.¹⁴⁵ Ezeket a jóslatokat megcáfolja, hogy később Marcel, az elbeszélő a német repülőgépek támadása miatt hagyja el Párizst, Saint-Loup pedig egyik barátjának temetéséről számol be Marcelnak küldött levelében. Charlus báróból – kinek anyja bajor hercegnő volt – a történetmondó szerint „hiányzott a hazafiság”. A *Fekete kolostor* és a *The Enormous Room* ismeretében gúnyos élt kap Mme Verdurin kijelentése a báróról: „Ha erőteljesebb kormányunk volna, az ilyeneknek koncentrációs táborban volna a helye.”¹⁴⁶ A regény fanyar iróniáját fokozza, hogy Saint-Loup – aki „nem használta a 'boche' szót, dicsérte a németek hősiességét, és nem árulásnak tulajdonította, hogy az első naptól nem győztek” – végül is „elesett az arcvonalhoz visszatérése utáni napon, miközben embereinek a visszavonulását fedezte”.¹⁴⁷ Saint-Loup halála után az elbeszélő már szinte kizárólag előkelő ismerőseivel, saját emlékeivel és a megöregedéssel foglalkozik. Csak közvetve tudósít arról, hogy közben véget értek a harcok. Az elhunyt özvegyével, Charles Swann lányával folytatott egyik beszélgetésében már „a

¹⁴² *Uo.*, 265–266.

¹⁴³ PROUST, *i. m.*, 413, 307, 492.

¹⁴⁴ *Uo.*, 364.

¹⁴⁵ *Uo.*, 322, 327.

¹⁴⁶ *Uo.*, 353, 344.

¹⁴⁷ *Uo.*, 420, 425.

legutóbbi háború”-ról esik szó, és visszatekintő távlatból említődnek a Hindenburg által 1918-ban vezetett támadások.¹⁴⁸

A háborús regények túlnyomó többsége évek távlatából idézi föl a harctéri eseményeket. A ritka kivétel Ernst Jünger *In Stahlgewittern* címmel 1920-ban kiadott könyve, melyhez a harctéren készített napló szolgált alapul. Majdnem egy évszázad késéssel jelent meg magyar fordításban. A heidelbergi születésű író érettségi után, 1914. december 30-án közlegényként vonult be, és 1918. augusztus 25-én hadnagyként szerelt le, miután legalább tizennégyszer megsebesült. Megkapta a Vaskereszt Első Osztálya, majd Nagy Frigyes által alapított „Pour le Mérite” nevű legnagyobb német katonai kitüntetését. Az elesetteknek ajánlott, hat alkalommal átdolgozott, hihetetlen gazdaságos nyelven megírt könyvéből teljesen hiányzik a hősiesség dicsérete, az érzelmesség, az általánosítás és a célzatosság, s mindvégig töretlenül érvényesül a tisztelet az ellenfél iránt. A magyar fordítók joggal hangsúlyozzák, hogy e könyvben csak arról lehet olvasni, amit szerzője „személyesen és közvetlenül átélt, tapasztalt”¹⁴⁹ – ellentétben például Romain regényével. *A nagy csata* című, mintegy 35 lapos, megindító jelenetekben gazdag fejezet egy ütközetnek példátlanul mozgalmas megjelenítése.

A hadtörténész tanácsait is érvényesítő, lapalji jegyzetekkel ellátott magyar kiadás becsülendő kezdeményezés, de nem maradéktalanul sikerült. Az alulfogalmazásoknak nem mindig szerez érvényt, s ez már az első lapokon észrevehető. Nem pusztán apró pontatlanságokról van szó. Jünger szikár írásmódjától idegen a mondat végén álló három pont.¹⁵⁰ Richard Wagner bayreuthi lakóhelyének Wahnfried nevét¹⁵¹ aligha szerencsés *Az örület békéjének* fordítani,¹⁵² hiszen nem birtokos szerkezeetről van szó, s a név jelentését egyértelműsíti a zeneszerzőtől származó mondat a ház homlokzatán: „Hier wo mein Wähnen Frieden fand – Wahnfried – sei dieses Haus von mir benannt”, vagyis az utalás örületektől *mentes* békére vonatkozik. Hasonló menedéket próbált teremteni Jünger a háború utolsó évében. A korábban szereplő Rattenburg inkább Patkányvár, mint Egérvár,¹⁵³ hiszen szétlőtt ház egy patak mocsaras medre mellett. „A nevet jól választották meg”,¹⁵⁴ mert a katonáknak nemcsak az ellenféllel, de patkányokkal is kell küzdeni. Az „ohne daß man lange darüber grübelte”¹⁵⁵ személytelenebb, mint „ám ezen túl sokáig nem rágódott itt senki”¹⁵⁶. „A biztonság korszakában nőttünk fel – a rendkívüli, a nagy veszély felé hajtó vágy mindnyájunkban ott volt.” Az eredetiben csak „fühlten wir alle die Sehnsucht nach dem Ungewöhn

¹⁴⁸ *Uo.*, 558–559.

¹⁴⁹ Ernst JÜNGER, *Acélvíatarban*, ford. CSEJTEI Dezső, JUHÁSZ Anikó, Bp., Noran Libro, 2014, 357.

¹⁵⁰ *Uo.*, 211.

¹⁵¹ Ernst JÜNGER, *In Stahlgewittern*, Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1961, 279.

¹⁵² JÜNGER, *Acélvíatarban*, 296.

¹⁵³ JÜNGER, *In Stahlgewittern*, 181; JÜNGER, *Acélvíatarban*, 188.

¹⁵⁴ JÜNGER, *In Stahlgewittern*, 182.

¹⁵⁵ *Uo.*, 181.

¹⁵⁶ JÜNGER, *Acélvíatarban*, 188.

lichen”. „Valósággal megmámorosodtunk a háborútól”.¹⁵⁷ Az eredetiben „da hatte uns der Krieg gepackt wie ein Rausch”.¹⁵⁸

Hasonló átfogalmazások találhatók a harctér megjelenítésében: „Az egyik bombatölcsérben egy fiatalember vonaglott, arcán a közeli halál sárgás színével. Tolakodó tekintetünk elől szenvtelen mozdulattal húzta fejére a köpenyét és elcsendesedett.” Az első német mondat eredetiségéhez hozzá tartozik a „die gelbliche Vorfarbe des Todes” birtokos szerkezet, a rákövetkezőben pedig a „tolakodó” jelző helyén az „Unsere Blicke schienen ihm unangenehm” tárgyilagos tagmondat szerepel.¹⁵⁹ Jünger az árnyalatok művésze, a német nyelv kivételesen választékos és szűkszavú mestere, aki tudja, hogy az írásban a kevesebb több lehet. Nem azt írja, hogy „az ilyesmi mélyen beleásódik az álmainkba”, hanem ezt: „Sie reicht tief in die Träume hinab”.¹⁶⁰ A magyar változat olykor tőle idegen stílusréteghez is folyamodik. Az „agyaljanak” például aligha szerencsés megfelelője a „nachzudenken” szónak,¹⁶¹ mint ahogyan számomra az sem egészen érthető, miért kell a „Ding” szót egyszer „miskulanciá”-nak, máskor „ménkü”-nek fordítani.¹⁶² A túlfogalmazás néha már-már értelemzavaró hatású is lehet. Amikor egy nehezen ébredező katona társát arra figyelmezteti, szomszédjuk „már régen olajra lépett”, a magyar olvasó akár szökésre is gondolhat, holott csak arról van szó, hogy a tüzéségi megfigyelő már régen fölkel és föladatát végezni ment: „ist schon lange ausgerissen!”¹⁶³ A könyv egyik méltatója találóan állapította meg, hogy „kegyetlen metaforák és szándékos alulfogalmazások” kettőssége jellemzi Jünger megrázó könyvét.¹⁶⁴ Ez kevésbé érzékelhető a magyar fordításban, mely olykor egyszerű szavak helyén más hangnemet idéz föl.

Jünger könyvének hatására írta 1927-ben Erich Maria Remarque *Im Westen nichts neues* című rövid regényét, amely mindkét magyar fordításban *Nyugaton a helyzet változatlan* címmel jelent meg. November 10. és december 9. között a *Vossische Zeitung* hozta nyilvánosságra. A következő év elején kisebb változtatásokkal jelent meg a könyvpiacra. Bestseller lett, sőt 1930-ban már hangosfilm készült belőle az Egyesült Államokban. Sikerét az időzítésnek is köszönhetette: a *Vossische Zeitung* a békekötés tizedik évfordulóján kezdte megjelentetni a folytatásokat. Remarque 1916-ban önkéntesként jelentkezett háborús szolgálatra. Regényének vannak önéletrajzi vonatkozásai, noha az első személyű elbeszélő, Paul Bäumer, költött személy. In medias res kezdet vezet be az olvasót a lövészárkok létmódjába. Az első hat fejezet eseményei a nyári

¹⁵⁷ Uo., 7.

¹⁵⁸ JÜNGER, *In Stahlgewittern*, 11.

¹⁵⁹ JÜNGER, *Acélzivatarban*, 28; JÜNGER, *In Stahlgewittern*, 30.

¹⁶⁰ ÜNGER, *Acélzivatarban*, 276; JÜNGER, *In Stahlgewittern*, 260.

¹⁶¹ JÜNGER, *Acélzivatarban*, 55; JÜNGER, *In Stahlgewittern*, 26.

¹⁶² JÜNGER, *In Stahlgewittern*, 73, 90; JÜNGER, *Acélzivatarban*, 73, 91.

¹⁶³ JÜNGER, *Acélzivatarban*, 163; JÜNGER, *In Stahlgewittern*, 158.

¹⁶⁴ J. P. STERN, *The Embattled Style: Ernst Jünger*, In *Stahlgewittern = The First World War in Fiction*, i. m., 120.

hónapokban játszódnak, a VI. fejezet vége az ősz beköszöntét jelenti be. A szerkezet központi részét a hosszabb VI. és VII. fejezet alkotja. Egyikük fegyveres összeütközésnek, teljesen reménytelenül súlyos sebesülteknek, másikuk a katonák kikapcsolódásának és a főszereplő ideiglenes szabadságának, a szülői házban töltött napoknak a megjelenítése. A regény összeegyeztethetetlennek láttatja a tűzvonalban harcolóknak és a hátszágban élőknek a világát. Paul nem tud visszatérni otthonába.

A könyv tekintélyes részét a főszereplő elmékedései teszik ki, valamint a katonák beszélgetései a háború értelmetlenségéről. Korabeli uszító röpiratokról is esik szó. Egyikük azt állítja, hogy a német katonák fölfalják a belga gyerekeket. A IV. fejezetben lehet arról olvasni, hogy Pault mélyen megrázza az első ember halála, kit saját kezével ölt meg. A hosszú haldoklás végén kivesz a zsebéből egy kis tárcát és azt látja, hogy Gérard Duval nyomdászt ölte meg, aki magával hordta felesége és kislánya fényképét. Paul elhatározza: küzdeni fog azért, hogy többé ne legyen háború. Ez az üzenet megerősítést kap a X. fejezetben – mely a főszereplő sebesüléséről és kórházi ápolásáról ad számot –, amennyiben az emberek testvériségére vonatkozó elmélkedéssel párosul. Remarque könyvének sikere részben a rövid mondatos, könnyen érthető írásmódra, részint a katonák korai megöregedésére vagy a háborúban uralkodó véletlenre vonatkozó kitételekre, valamint olyan jelenetekre vezethető vissza, mint például a VII. fejezetnek az a részlete, amelyben Leer, Kropp és Paul az éjszaka sötétjében meztelenül átúsznak egy csatornán és meglátogatnak három francia nőt. Az énelbeszélés zárata rendkívül hatásos. Az utolsó előtti fejezetben a főszereplő hiába próbálja megmenteni legjobb barátja életét. A rendkívül rövid záró fejezet utolsó három mondatában megváltozik a beszédhelyzet: a szavak arról tudósítanak, hogy 1918 októberében Paul Bäumer is elesett.

Az írásművészetnek magas színvonalát az angol regények közül elsősorban Ford Madox Ford négy részből álló műve, a *Parade's End* (A szemle vége, 1924–1928) képviseli. Az apai részről német származású Ford a háború kitörése után a War Propaganda Bureau alkalmazottja volt, akárcsak Arnold Bennett, G. K. Chesterton, John Galsworthy és Hilaire Belloc. 1915. július 30-án – negyvenegy éves korában – vonult be. Franciaországba küldték. Három és fél évet töltött a hadseregben. Regénysorozata a múltban is kapott dicséretet íróktól, Graham Greene-től William H. Gassig, a legutóbbi években pedig megkülönböztetett figyelmet keltett. 2012-ben Tom Stoppard BBC számára készített változata nagy sikert aratott, a *The Guardian* augusztus 24-i számában a regényíró Julian Barnes méltatta Ford alkotását. 2003-ban az első rész magyarul is megjelent. Ford Henry James baráti köréhez tartozott, és az angol-amerikai avant-garde-hoz is közel került. A *Parade's End* előtérbe állítja Christopher Tietjens tudatfolyamát. Az első kötetben a harctérről ideiglenesen visszatért főszereplő emlékezetkihagyással küzd, mert gránátnyomás érte. Fokozatosan tér magához. (Forddal is ez történt, néhány napig még a nevére sem emlékezett, és csak három hét elteltével épült föl.) Tietjens egészen közletről látja, amint valakinek kilövik a szemét. Mikor vége a háborúnak, Valentine Wannop, a fiatal lány, aki szereti Tietjens, összetört

embert lát a férjben. „A rémes a háborúban nem annyira a testi, mint inkább a lelki szenvedés” – gondolja.¹⁶⁵

Tietjens egyik beosztottja, O Nine Morgan, eltávozást kér parancsnokától, amidőn megtudja, hogy felesége elhagyta egy díjbirkózó miatt. Főnöke nem engedi el, mert nem szeretné, ha a hivatásos ökölvívó megölné a katonát. O Nine Morgant följebbvalójának hivatali szobája előtt találta éri. Beesik az ajtón és Tietjens karjaiban hal meg. A főszereplő nem tud szabadulni a lelkiismeret-furdalástól. „Semmi nincs, amiért éljek: már nincs ebben a világban az, amit képviselek [stand for]” – mondja, s később még végletesebben fogalmaz: „nincsenek olyan politikai nézeteim, amelyek ne tűntek volna el a 18. században”.¹⁶⁶ Végkövetkeztetése mutat némi távoli rokonságot Giono egészen más írásmódot megtestesítő regényének tanulságával: „Az embert a szabadsága különbözteti meg az állattól [brute]. Amikor megfosztják szabadságától, állathoz lesz hasonló.”¹⁶⁷ A *Parade's End* a háború utáni helyzet távlatából készült. A második kötet végén a főszereplő a következőket mondja a tábornokának: „Azok, akik szolgáltak háborúban, hosszú ideig megbélyegzett emberek lesznek.”¹⁶⁸ A háborúiselt Christopher Tietjens semmit nem vesz igénybe örökölt vagyonából. „Kívül akart lenni a világból” – ahogyan bátyja, Mark megállapítja.¹⁶⁹ A regény egyik méltatója joggal írja, hogy „míg más háborús regények főszereplői megsemmisült falvak, Tietjens egy civilizáció rombadőlését látja”.¹⁷⁰

„A sebesülés a legjobb módja annak, hogy életben maradjak a háború végéig.”¹⁷¹ Ez olvasható a költő Robert Graves *Good-bye to All That* című, először 1929-ben kiadott kötetében. Két évnnyi szolgálat után, 1916-ban több helyen súlyosan megsebesült, és hosszabb kórházi ápolás után visszatért walesi otthonába. Ekkor kezdett írni a háborúról, eleinte regény alakjában, amelyet azután „történetírássá” alakított át. A kész mű XIII. fejezete a harctérről 1915 május–júniusában írt leveleiből idéz. Graves a származásának ismertetésével indította önéletrajzát. Indokkal, hiszen Fordhoz hasonlóan ő is részben német eredetű; a történetíró Leopold von Ranke anyai nagybátyja volt. Gyerekkorában a szász rokonoknál töltötte a nyarakat. Ezeknek a boldog időknek az elbeszélésében található az első utalás a háborúra. Siegfried nevű nagybátyja a középkori Aufsess kápolnáját mutatja meg a kisfiúnak. „Egy kőre mutatott a padlón, és így szólt: – Ez a családi sírbolt, ide kerül az Aufsess család minden tagja a halála után. Egyszer én is. Furcsán fanyar arcot vágott. (A Német Birodalmi Vezérkar tisztjeként esett el a háborúban és tudtommal soha nem találták meg a holt-

¹⁶⁵ Ford Madox FORD, *Parade's End*, New York, The New American Library, 1964, II, 162.

¹⁶⁶ *Uo.*, I, 242, 493–494.

¹⁶⁷ *Uo.*, II, 122.

¹⁶⁸ *Uo.*, I, 148.

¹⁶⁹ *Uo.*, II, 240.

¹⁷⁰ Robie MACAULEY, *Parade's End = Modern British Fiction*, ed. Mark SCHORER, New York, Oxford University Press, 1961, 15.

¹⁷¹ Robert GRAVES, *Good-bye to All That*, New York, Doubleday & Co., 1957, 13.

testét.)” Az iróniát fokozza, hogy amikor szó esik egy Wilhelm nevű unokafiverről, két gondolatjel között, mintegy mellesleg említődik, hogy utóbb egy légicsatában az elbeszélő egyik iskolatársa lőtte le.¹⁷²

A Somerset megyében 1611-ben alapított Charterhouse iskolába kerülvén, Gravesnek német származása miatt a növendékek általános megvetését kellett elviselnie. Egyetlen barátja egy Raymond nevű fiú, kivel 1917-ben újra találkozik. „Röviddel ezután Cambrai-nál elesett.” Graves egy tanárának szemére veti, hogy megcsókolta egyik növendékét. „Ez 1914 nyarán történt; a tanár bevonult a hadseregbe és a következő évben elesett.”¹⁷³

Egyik utolsó charterhouse-i emlékem a vita a javaslatról a kötelező katonai szolgálatról. [...] A százkilenc növendékből csak hatan szavaztak nemmel. [...] Sir William Robertson tábornok (később tábornagy), akinek egyik fia ebbe az iskolába járt, meglátogatta a tábort és arról igyekezett meggyőzni bennünket, hogy két vagy három éven belül okvetlenül ki fog törni a háború Németországgal és késznek kell lennünk arra, hogy az óhatatlanul létrejövő új erők vezetői legyünk. A hat nemmel szavazó közül – úgy hiszem – csak Nevill Barbour és én éltük túl a háborút. [...] Az én iskolatársi nemzedékemből legalább minden harmadik meghalt.¹⁷⁴

Charterhouse-i tanulmányainak befejeztével Graves visszatért a családi otthonba, a Wales északi részén található Harlech helységbe. Amikor Anglia hadat üzent Németországnak, azonnal jelentkezett katonának. Döntését így indokolta:

Először is azt reméltem, hogy ily módon elhalaszthatom tanulmányaimnak októberben esedékes megkezdését Oxfordban, noha az újságok nagyon rövid háborút jósoltak [...]. Egyáltalán nem gondoltam arra, hogy tevékenyen részt veszek a harcban; laktanyai szolgálatra számítottam [...]. Másodszor fölháborodva olvastam arról, hogy a németek cinikusan semmibe vették a belga semlegességet, bár az erőszakosságok húsz százalékát háborús túlzásnak könyveltem el.¹⁷⁵

Volt azután elhatározásának még egy indoka. „Néhány hónappal később a lövészárokból olyan társaságba kerültem, ahol öt fiatal tisztből négynek német anyja vagy honosított német apja volt. Egyikük így szólt: – Jól tettem, hogy korán jelentkeztem. Ha egy vagy két hónapot késlekedem, azzal vádoltak volna, hogy német kém vagyok. Nagy-

¹⁷² *Uo.*, 23, 24.

¹⁷³ *Uo.*, 48, 57.

¹⁷⁴ *Uo.*, 58–59.

¹⁷⁵ *Uo.*, 67.

bátyámat az Alexandra palotába zárták be, és apám csak azért tarthatta meg tagságát a golf klubban, mert két fia a lövészárkokban harcolt.” Graves azok közé tartozott, akiknek családját a háború kettészakította. Conrad nevű unokatestvére, a zürichi német konzul fia, akivel Graves még 1914 januárjában is együtt síezett, a Válogatott Bajor Ezredben végigharcolta a háborút és Jüngerhez hasonlóan megkapta a „Pour le Mérite” kitüntetést. „Nem sokkal a háború vége után egy bolsevik csoport ölte meg egy baltikumi faluban.”¹⁷⁶

A *Good-bye to All That* egyértelműsíti, hogy „nem létezett közmegegyezés arról, mi legyen az ellenséges sebesültek életével. Némely egységek, így a kanadaiak vagy a németalföldiek – akik erőszakos cselekedetek megbosszulására hivatkoztak – semmi kísérletet nem tettek a sebesültek életének megmentésére, minden igyekezetükkel végezni akartak velük.”¹⁷⁷ Graves és társai olyan tapasztalatokat szereztek, amelyek fényében már nem hittek „a jól kiszínezett beszámolóknak a németek belgiumi erőszakoskodásairól”. Különösen a gyarmati csapatok kegyetlenkedései gondolkoztatták el a brit katonákat. Öreg francia nő mesélte el Gravesnek, hogy még 1914 szeptemberében, a Marne folyó mellett, az algériaiak levágták és a zsebükbe tették a visszavonuló német katonák fülét: „ces animaux leur ont arraché les oreilles et les ont mis à la poche.”¹⁷⁸

Milyen volt az ellenség magatartása, mikor a brit birodalom katonái próbálták elszállítani sebesültjeiket és halottaikat? „A németek jóindulatúan viselkedtek. Emlékeim szerint egyetlen lövésre nem került sor azon az éjszakán, pedig majdnem pirkadatig foglalatostoktunk.”¹⁷⁹ Egy sebesült middlesex-i katona két nap múltán tért magához.

A német szögesdrót közelében feküdt. A mi embereink hallották a kiáltását és egymásra néztek. Volt köztünk egy Baxter nevű vajszívű örvezető. [...] Amint meghallotta a sebesült hangját, végigszaladt a lövészárkon, valakit keresve, aki önként segítene az elszállításában. Természetesen senki nem vállalkozott erre. [...] Így azután egyedül maradt. [...] A németek először leadtak egy riasztó lövést, de mivel ő nem tágitott, hagyták, hogy egészen közel menjen. [...] Vissza is tért egy hordágyassal, és a férfi utóbb föl is épült.¹⁸⁰

Amikor Graves 1916 júliusának második felében a Somme folyó melletti nagy ütközetben több helyen súlyosan megsebesült, eszméletét veszítette. Július 22-én a fölöttese a következő szavakkal kezdődő levelet küldte a költő anyjának: „Kedves Mrs. Graves! / Nagy sajnálattal arról kell tudósítanom, hogy fia behalt a sebeibe. Vitézül, nagyszerűen küzdött; nagy veszteség.” Két nappal később, huszonegyedik születésnapján

¹⁷⁶ *Uo.*, 68.

¹⁷⁷ *Uo.*, 132.

¹⁷⁸ „Ezek az állatok levágták a füleiket és a zsebükbe tették.” *Uo.*, 183, 185.

¹⁷⁹ *Uo.*, 159.

¹⁸⁰ *Uo.*, 63–64.

Graves ceruzát kért, és egy papírszeletre ennyit írt: „Megsebesültem, de élek.”¹⁸¹ Az otthoniak nem tudták, melyik levelet írták előbb. Miután egy hivatalos távirat is érkezett a halálesetről, ennek adtak hitelt. A sebesült Rouen kórházába került. Egyik nagynénje egy másik rokont érkezett látogatni, és meglátta Robert Graves nevét az ápoltak jegyzékében. A már otthon lábadozó visszataszítónak találta, ahogyan az újságok írtak a háborúról. Annyira idegennek érezte a hátország beszédmódját, hogy minél hamarabb vissza akart jutni a harctérre. Amikor főnöke meghökkenve fogadta, Graves kijelentette: „Nem tudtam elviselni Angliát.”¹⁸² Röviddel a harctérre visszatérés után bebizonyosodott, hogy Graves egészségi állapota nem tette lehetővé további részvételét a harcokban. Évekig az átélt tapasztalatok hatása alatt élt.

Éjfélkor lövedékek csapódtak be az ágyamra [...], nappal olyan idegenekkel találkoztam, akik megölt bajtársaim arcát öltötték magukra. Amikor már elég erős voltam ahhoz, hogy fölmászam a Harlech mögötti dombra és újra meglátogassam kedvenc vidékemet, önkéntelenül csatateret láttam magam előtt. [...] A Versailles-ban kötött béke meghökkentett, arra volt ítélve, hogy egy szép napon újabb háborút okozzon, ám ez senkit nem érdekelt.¹⁸³

Mint ismeretes, élete hátralevő évtizedeit a költő Angliától távol élte le.

A franciaországi harcok során Graves találkozott Siegfried Sassoon költővel, aki önéletrajzának második, *Memoirs of an Infantry Officer* (Egy gyalogos tiszt emlékei, 1930) című kötetét szentelte a lövészárokból szerzett tapasztalatainak. Ez a kötet annyiban érdemel különös figyelmet, amennyiben őszintén ad számot arról, mint változott meg egy angol tiszt véleménye a háborúról. A szigetországban végzett kiképzés alatt azt érezte, hogy „az újságírók mindig hallgattak a háború borzalmas valóságáról, mert a keserűség hazafiatlannak számított, és a halottakról azt tételezték föl, hogy dicsőségtől övezve [gloriously] boldogok”.¹⁸⁴ A közvéleménnyel egyetértve szögezte le, hogy „mindenki örült, amikor Románia a mi oldalunkra állt”.¹⁸⁵ „Csak egy jó boche létezik, a halott boche”¹⁸⁶ – figyelmeztette tanítványait egy őrnagy a kiképzésen. Egy főpap fennen hirdette, hogy „keresztény cselekedetet hajt végre az, aki megöl egy németet”.¹⁸⁷ Rouen székesegyházában azt hallotta a paptól, hogy Jézus „azért halt meg, hogy megmentsen bennünket (de nem a németeket vagy osztrákokat vagy a hasonlókat)”.¹⁸⁸ A lövészárokból azután a Graves által említetthez hason-

¹⁸¹ *Uo.*, 219, 222.

¹⁸² *Uo.*, 238.

¹⁸³ *Uo.*, 287–288.

¹⁸⁴ SASSOON, *i. m.*, 86.

¹⁸⁵ *Uo.*, 102.

¹⁸⁶ *Uo.*, 12.

¹⁸⁷ *Uo.*, 96.

¹⁸⁸ *Uo.*, 126.

ló tapasztalatot szerzett. Amikor a sebesülteket próbálták megmenteni, „a németek nyilván láttak bennünket a félhomályban, de abba hagyták a lövöldözést, hihetőleg azért, mert együtt éreztek velünk”.¹⁸⁹ A gyarmati csapatok ellenszenvesen viselkedtek. „La Chaussée szálláshelyein ausztrálok tartózkodtak és [...] rossz állapotokat hagytak maguk után. A tisztasággal nem törődtek, és a helybeli lakosok dühödten panasztáltak, hogy a bútoraikat feltűzelték.”¹⁹⁰

Sassoon önként vonult be, és magas rangú kitüntetést akart szerezni – amelyet egyébként meg is kapott. A sebesülése utáni lábadozása alatt változott a véleménye. Amikor cikket akart közölni az általa átéltekről, az *Unconservative Weekly* szerkesztője figyelmeztette, hogy „a katonáknak nem engedik meg, hogy kifejezzék nézetüket. Háborús időkben a hazafiasság az igazság elhallgatását jelenti. [...] Bármilyen hazugság jó, amennyiben elősegíti a gyűlöletet az ellenség iránt”.¹⁹¹ Amikor Sassoon 1917-ben a háború folytatása ellen akart síkra szállni, a szóban forgó szerkesztő arról tájékoztatta, hogy „a mezopotámiai olajkutak birtoklásáért folyik a harc”.¹⁹² Sassoon végül is megírta szövegét, amelyet egy képviselő a brit Alsóházban fel is olvasott. Ebben az olvasható, hogy „a harcoló férfiak politikusok, a katonai kaszt és a háborúból pénzt csinálók összeesküvésének áldozatai”. „Meggyőződésem, hogy ez a háború, amelyben azért vállaltam részvételt, mert védekezést és fölszabadítást szolgált, az erőszak és a hódítás háborúja lett.”¹⁹³ Magas rangú barátainak köszönhető e szavak megfogalmazója, hogy a lehető legsúlyosabb büntetés helyett elmeegógyintézetbe zárták.

Egy harmadik angol költő, a repeszgránáttól megsebesült és mérges gáztól is megbetegedett Richard Aldington nem önéletrajzot írt. *Death of a Hero* (1929) című könyvét nem sokkal a fegyverszünet aláírása után kezdte írni egy kis belga faluban, de csak tíz évvel később készítette el. Címlapján „regény” szerepel, ám a Halcott Glover színműíróhoz intézett bevezető szavakban az olvasható, hogy „egyáltalán nem regény”.¹⁹⁴ A könyv elképzelt személy, George Winterbourne életrajza. Az elbeszélő olykor a tanú szerepét alakítja, s többes szám első személyhez folyamodik, de az olvasót bizonytalanságban hagyja, mennyiben tekinthető a főszereplő a történetmondó hasonmásának.

Az *Előhang* George Winterbourne halálának a hozzá közel állókra tett hatásáról ad számot. Az 1918. november 4-én, egy héttel a háború befejezése előtt történetekről nincs bizonyosság: „Valóban öngyilkos lett volna? Nem tudom.”¹⁹⁵ A hátországot Aldington még költőtársainál is hitványabbnak tünteti föl. Egyedül az elhunyt apja érez szomorúságot. Öt fontot fizet azért, hogy misét mondjanak a fia emlékére, „ami nagylelkű (noha botor) cselekedet volt, mert nem sokat keresett”. Röviddel ezután a

¹⁸⁹ *Uo.*, 28.

¹⁹⁰ *Uo.*, 87.

¹⁹¹ *Uo.*, 194–195.

¹⁹² *Uo.*, 197.

¹⁹³ *Uo.*, 203, 218.

¹⁹⁴ Richard ALDINGTON, *Death of a Hero*, London, Chatto and Windus, 1930, IX.

¹⁹⁵ *Uo.*, 216.

Marble Archnál halálos baleset éri az idősebb Winterbourne urat. „Mivel az öt font hamar elfogyott, senki nem imádkozott George lelkéért, és a Római Szent Apostoli Egyház tudomása és törődése alapján szegény öreg George a Pokolban leledzik. Igaz, élete utolsó néhány éve után már valószínűleg nem is érzi a különbséget.”¹⁹⁶ A könyv első harmadára ez a gúnyos hangnem jellemző. A regény ezért csak kihagyásokkal jelenhetett meg, a teljes szöveg 1965-ben került a közönség elé. A főszereplő gyerekkorát megjelenítő I. rész nevetségesen fölszíniesnek mutatja az angol társasági életet, az iskola alapelvét pedig így összegzi: „Fontos tudni, hogyan öljünk.”¹⁹⁷ A II. rész jórészt George szerelmeivel foglalkozik. Az utolsó fejezet már az 1914 nyarán történetekhez ér. Egy jelenet a Buckingham palota előtt játszódik. Az összegyűlt kérésére V. György kilép a középső erkélyre. A tömeg háborút követel. Winterbourne eleinte még képtelenségnek véli a fegyveres összeütközést művelt országok között, de hamarosan eszébe jut, hogy „a brit politikának egyik sarkalatos pontja szerint Antwerpen nem kerülhet valamely nagyhatalom kezébe.”¹⁹⁸

Aldington Viktória korának képmutatóit teszi felelőssé azért, hogy a brit birodalom belépett a háborúba: „a világ egyik legpallérozottabb fajtát »hunoknak« neveztek; [...] azt hirdették, hogy egy olyan emberi faj, mely nemzedékeken át jóindulatáról volt ismeretes, szokásszerűen lemészárolta a csecsemőket, megerőszakolta a nőket, keresztre feszítette a rabokat.”¹⁹⁹ A keserű hangnemet Aldington saját személyes tapasztalataival is indokolja: „polgárként kétszer is letartóztattak azon a címen, hogy külföldinek nézek ki [...]; a zászlóaljban hetekig gyanúsnak tartottak, mert volt nálam egy kötet, amely Heine költeményeit tartalmazta.”²⁰⁰ Winterbourne a katonatársait különbnek látja a hátszág brit társadalmához képest: „Úgy találta, hogy a valódi katonáknak, az első vonalban harcoló csapatoknak éppúgy nem voltak ábrándjai a háborúról, mint neki. [...] Azt akarták, hogy legyen vége a háborúnak, meg kívántak szabadulni tőle, és nem gyűlölték azokat, akik a másik oldalon harcoltak.” „Úgy hiszem – jelenti ki az elbeszélő – Önök, a háború halottai, hiába, a semmiért pusztultak el.” George a Siegfried Sassoon által megfogalmazotthoz hasonló következtetésre jut: „Az ellenségek – a németek és az angolok ellenségei – az álszentek és a gátlástalanok voltak.”²⁰¹

A III. rész George Winterbourne testi eldurvulásának, szellemi hanyatlásának, lelki összeomlásának története. „Papírlapnak érezte magát, amely zökkenőkkel, ingadozásokkal hull lefelé a szürke levegőn át egy szakadékba.”²⁰² Amikor előbb két hétre, majd egy hónapra, végül két napra szabadságot kap, amelyet Londonban tölthet, nem találja helyét. Nincs kizárva, Aldington olvashatta Ernest Jonesnak azt a tanulmányát,

¹⁹⁶ *Uo.*, 9.

¹⁹⁷ *Uo.*, 82.

¹⁹⁸ *Uo.*, 25.

¹⁹⁹ *Uo.*, 254.

²⁰⁰ *Uo.*, 255.

²⁰¹ *Uo.*, 292, 227, 296.

²⁰² *Uo.*, 304.

amely „a béke idejének régi én”-jét „a háborús idő új én”-jével élesen szembeállítva elemezte a háborús neurózist.²⁰³ Winterbourne úgy véli, „a háború egyik borzalma nem a németek elleni harc, hanem a britek uralma alatt élni”²⁰⁴ Az elbeszélő szerint a háború utáni években a brit közszellem alacsony szintre süllyedt, ennek leírását látja D. H. Lawrence *Kangaroo* (1923) című regényének *The Nightmare* (A lidérc) című fejezetében. A regény végén az elbeszélő a jövőt is sötét színben látta: „Angliában gyorsan hanyatlott a születések száma, pedig a következő háborúnak sürgető szükség volt csecsemőkre.”²⁰⁵ Aldington szenvedéllyel megírt, kegyetlenül gúnyos könyve versben írt *Utóhanggal* ér véget, amely áthághatatlanak mutatja a szakadékot a háborúban részt vettek és az új korosztály között.

A 20. század egyik legnagyobb írója, James Joyce 1915 júniusáig Triesztben maradt. Miután Olaszország belépett a háborúba, biztosítván az osztrák hatóságokat, hogy nem vesz részt a háborúban, engedélyt kapott arra, hogy átköltözzék a szemleges Svájcba. „Kívánom Istennek, bárcsak volna több ilyen birodalom” – nyilatkozta arról az államalakulatról, amelyben majdnem tizenegy évig élt.²⁰⁶ Nem akart véleményét nyilvánítani az eseményekről. Távolsgártartását főként azzal lehet magyarázni, hogy fiatal korától következetesen elítélte az erőszakot – már 1901-ben azt állította, hogy „a kegyetlenkedés egyértelmű a gyengeséggel”²⁰⁷ –, részben viszont anarchista hajlamával, a művészet és politika összeférhetlenségébe vetett hitével és nemzeti azonosságtudatának bonyolultságával. „Művészként minden állam ellen vagyok” – nyilatkozta 1918. október 21-én.²⁰⁸ Zürichben írta az *Ulysses* legnagyobb részét, amely érezhetően pacifista művész alkotása; a leghalványabb utalás sem található benne az ógörög eposz harci cselekményeire. 1917-ben azzal indokolta választását, hogy az *Odüsszeia* hőse „volt az egyedüli férfi, aki ellenezte a háborút”. „Ulysses nem akart Trójába menni; tudta, hogy a háború hivatalos indoka, Hellász kultúrájának elterjesztése, csak ürügyként szolgált az új piacokat kereső görög kereskedőknek. A toborzó tisztek érkezésekor éppen szántással volt elfoglalva. Hibbantnak tette magát.”²⁰⁹ 1918-ra azután „a britekkel szemben érzett indulata korlátlanra vált; dicsérte a német támadást, a nyugati szövetségeseket támogató *Neue Zürcher Zeitung* helyett a németbarát *Zürcher Post*ot olvasta és meglegedését fejezte ki, hogy a briteknek nehézségekkel kellett szembenézniük Írorszáiban”²¹⁰

Angol regényíró kortársai közül a Bloomsbury csoport tagjai általában ellenezték,

²⁰³ Sandor FERENCZI, Karl ABRAHAM, Ernst SIMMEL, Ernest JONES, *Zur Psychoanalyse der Kriegsneurosen*, Leipzig – Wien, Psychoanalytischer Verlag, 1919, 70.

²⁰⁴ ALDINGTON, *Death of a Hero*, 277.

²⁰⁵ *Uo.*, 420.

²⁰⁶ Richard ELLMANN, *James Joyce*, New York, Oxford University Press, 1982, 389.

²⁰⁷ *Uo.*, 371.

²⁰⁸ *Uo.*, 446.

²⁰⁹ *Uo.*, 416–417.

²¹⁰ *Uo.*, 441.

hogy Anglia belépett a háborúba. Clive Bell, Lytton Strachey és Bertrand Russell lelkiismereti okból nem vállaltak részt. Virginia Woolf négy regényében van nyoma a harcoknak. Közülük a legfeltűnőbb *Az évek* (1937) 1917 főliratú fejezetének az a részlete, amely a londoni lakosok nézőpontjából láttat egy német légitámadást. Művészileg figyelemreméltóbb, ahogyan a korábbi regények sokkal áttételesebben szerepeltetik a háborút. A *Jacob's Room* (1923) záró fejezete csak sejteti, hogy a címszereplő elesett a harctéren. Betty Flanders rendtelenséget talál fivére lakhelyén. Az ő kérdésével fejeződik be a regény: „Mit tegyek ezekkel, Bonamy úr? / Jacob régi cipőit tartotta a kezében.”²¹¹ A *Mrs. Dalloway* (1925) egyik főszereplője, az 1923-ban „körülbelül harminc éves” Septimus Warren Smith, szüntelenül Evans nevű barátjához beszél, aki szeme láttára halt meg a harctéren, közvetlenül a fegyverszünet előtt. Dr. Holmes azt állítja, Septimusnak „semmi baja”, ám ő állandóan azt hajtogatja: „bűnt követtem el”. Egy másik orvos, Sir William Bradshaw – „akinek soha nem volt ideje olvasásra” – arra hivatkozik: „–Mindnyájunknak vannak lehangolt pillanataink”²¹² Amikor azután Dr. Holmes meglátogatja Septimust, ő kiugrik az ablakon. A *To the Lighthouse* (1927) *Time Passes* című középső részének 6. fejezetében szögletes zárójelben olvasható a következő szűkszavú tudósítás: „[Lövedék ért célba. Hús vagy harminc fiatal robbant fel Franciaországban, közöttük Andrew Ramsay, aki szerencsére azonnal meghalt.]”²¹³

Noha az Egyesült Államok csak 1917-ben lépett be a háborúba, Cummings mellett több jelentős írója bevonult katonának. A *Búcsú a fegyverektől* (1929) belső címlapján szokásos figyelmeztetés olvasható: „E könyvnek egyetlen szereplője sem élő személy, és a benne említett katonai egységek sem léteznek ténylegesen.” A cselekmény mindazonáltal a térképen megtalálható olasz határvárosban, Goriziában játszódik, ahol súlyos harcok voltak. Hemingway önkéntesként, olasz egységnek alárendelve került Észak-Olaszországba. 1918. július 8-án egy osztrák mészárányú lövedéke a közvetlen közelében robbant fel. Egyik olasz társa meghalt, a többiek hozzá hasonlóan megsebesültek. A regény első könyvének 9. fejezetében hasonló eseményt jelenít meg az első személyű történetmondó, Frederick Henry szemszögéből. Ő is hosszabb időt tölt milánói kórházban.

Fanyar gúny nyomja rá bélyegét a hangnemre. „Ki fognak tüntetni” – mondja Rinaldi, mikor a kórházban meglátogatja a főhóst. „– Miért?” – kérdezi a hadnagy. „– Mert súlyosan megsebesültél. Azt mondják, ha be tudod bizonyítani, hogy hősi tettet hajtottál végre, ezüst medagliát kapsz. Egyébként csak bronzérmét. Mondd el, pontosan mi történt. Hősi volt a cselekedeted? / – Nem – válaszoltam. – Éppen sajtottunk.”²¹⁴ Henry visszakerül a tűzvonalba, és Gino nevű katonatársa közli vele, hogy

²¹¹ Virginia WOOLF, *Jacob's Room: The Waves*, New York, Harcourt, Brace & World, 1959, 176.

²¹² Virginia WOOLF, *Mrs. Dalloway*, New York, Harcourt, Brace & World, 1925, 20, 33, 143, 147, 148.

²¹³ Virginia WOOLF, *To the Lighthouse*, London, Dent, 1963, 154.

²¹⁴ Ernest HEMINGWAY, *A Farewell to Arms*, Harmondsworth – Middlesex, Penguin Books, 1961, 53.

„az ellenkező oldalon horvátok és magyarok is harcolnak”.²¹⁵ Később a főszereplő egysége Udine felé vonul vissza, s Henry távolról egy olyan gépkocsit pillant meg, amelyben németek ülnek. Ez a részlet nyilvánvalóan arra céloz, hogy 1917-ben a németek áttörték az olasz harcvonalat. Ironikus hatású, hogy a német katonák meglátják Henryt, de nem törődnek vele, viszont mikor eléri az olasz csapatokat, életveszélybe kerül. „Nyilvánvalóan német voltam olasz egyenruhában. Érzékeltem, hogyan működött az agyuk [...]. Mind fiatalok voltak, és a hazájukat mentették.”²¹⁶

A *Búcsú a fegyverektől* visszaemlékezés a háborúra, de ez csak a regény vége felé, a 34. fejezetben válik nyilvánvalóvá. Miután Henry megszökött, levette az egyenruháját, fölkereste Catherine Barkley skót ápolónőt, aki gyereket várt tőle. „Emlékszem arra, hogy fölbredtem reggel.”²¹⁷ Hemingway regénye nemcsak a háborút, a belőle kivonulást is értelmetlennek tünteti föl. A szerelem és a gyerek adna célt számára, de fia halva születik, barátnője a szülés után elvérzik. A kórházban történeteket a főszereplőnek mint tanúnak a szemszögéből ismeri meg az olvasó.

Cummings és Hemingway barátja, John Dos Passos először *One Man's Initiation* (1917), majd *Three Soldiers* (1921) című regényében foglalkozott a háborúval, sőt a *U. S. A.* (1930–1936) trilógia középső része éppen Verdunre vonatkozó újsághírral kezdődik. Bö félévszázados távlatból így emlékezett vissza arra, hogyan fogadta a háború kitörésének a hírt: „A Placentia öbölnél, tengeri rákot árulók otthonában tartózkodtam azokban a súlyos kora augusztusi napokban, amikor jött a hír az európai háború kitöréséről. Ilyen arányú háború szinte hihetetlennek látszott.”²¹⁸ Párizsban született barátja, Arthur McComb arra készítette Dos Passost, hogy a Bloomsbury csoport könyveit olvassa, példamutatónak tekintve Bertrand Russell magatartását, akit háborúellenes nézetei miatt börtönbe zártak. Sokakkal együtt Dos Passos is azt akarta, hogy Wilson legyen az elnök, mert „távol tartott bennünket a háborútól”. 1917-ben azután az író mégis csatlakozott francia földön egy mentőosztaghoz. „Woodrow Wilson iránti csodálatom epés gyűlöletbe váltott át. [...] Tiltakoztunk a háborúba belépés ellen.”²¹⁹ Az oroszországi hírek hatására Dos Passos azt remélte, hogy a forradalom véget vet a háborúnak. Később önbírálatot gyakorolt, mondván, hogy „1917 tavaszán némelyek úgy lettek szocialisták, ahogy mások influenzát kaptak”²²⁰

Dos Passos emlékezéseiben egykori följegyzések utólagos magyarázattal keverednek. Sokáig több szó esik olvasmányokról és műalkotásokról, mint a háborúról. A hangnem akkor változik meg, amikor Bassanóban levelet kap barátjától, Cummingstől, és megtudja, hogy a költő tizenegy hónapot töltött börtönben. 1918 májusában Dos

²¹⁵ *Uo.*, 142.

²¹⁶ *Uo.*, 175.

²¹⁷ *Uo.*, 193.

²¹⁸ John Dos Passos, *The Best Times: An Informal Memoir*, New York, The New American Library, 1968, 33.

²¹⁹ *Uo.*, 39, 58.

²²⁰ *Uo.*, 59.

Passos megbízatása is lejár. Megvádolják németbarátsággal. Párizsba utazik, hogy magyarázatot kérjen. Jóindulatúan arra kéri, sürgősen utazzék vissza hazájába. Mielőtt ez megtörténne, rövid kórházi szolgálatot teljesít. „Azon az éjszakán, amely az emlékezetben maradt, azt a föladatot kaptam, hogy a mütőből vödörket vigyek el, tele levágott karokkal, kezekkel és lábakkal. [...] Ezután az éjszaka után a világot már nem tudtam fehéren-feketén látni.”²²¹

A *Három katona* korai alkotás, amelyből még hiányzik a U. S. A. trilógia írásmódját meghatározó *Newsreel* és *Camera Eye*. Hat részéből az első az amerikai katonák tengerentúli fölkészítését jeleníti meg. A Kaiser megöléséről énekelnek és olyan mozit tekintenek meg, amely segít meggyűlölni a „hunokat”. A bevonulók többsége teljesen tudatlan. Egyikük, a San Franciscóban lakó Fuselli azzal büszkélkedik, hogy nagybátyja Torinóból jött. „– Hol van az?” – kérdezi társa. „– Nem tudom” – hangzik a válasz. Egy katona így szól: „– Soha életemben nem erőszakoltam meg nőt, de Istenemre, meg fogom tenni néhányval az Istenverte német nők közül.” „El akarok fogni egy német tisztet, akivel kifényesíttetem a csizmámat, azután lelövöm őt” – teszi hozzá az Indianából származó Chrisfield, aki saját bevallása szerint tizenkét éves korában abbahagyta az iskolát.²²² Fuselli „emlékezett egy *Német erőszakosságok* című röpiratra, melyet egy este a Fiala Férfiak Keresztény Egyesületében olvasott. Elméje rögvést olyan gyerekek képével telt meg, akiknek levágták a karjukat, olyan csecsemőkével, akiket bajonettre szúrtak, asztalra kötözött asszonyokével, akiket sorra erőszakoltak meg katonák”. A biztos fölény tudatában jelenti ki egyikük, hogy „Istentől elátkozott hazudós, aki azt állítja, hogy egy büdös hun fogságba ejtett egy amerikaiat”²²³

Egyedül a Virginia államból származó John Andrews vonzódik a magas kultúrához. A Harvardra járt, és zeneszerzőnek készül. Miután lábsérüléssel kórházba kerül, arra kéri Appelbaum nevű társát, vegye meg számára a *Szent Antal megkísértését*. Appelbaum szeretné tudni, miről is szól e könyv. „Egy emberről – így szól a válasz –, aki annyira akar mindent, hogy úgy dönt, semmit sem érdemes akarni.”²²⁴ Amikor egy ismeretlen arról tudósítja, hogy az amerikaiak bombázták Frankfurtot, majd hozzáteszi: azt kívánja, „bárcsak el tudnák tüntetni Berlint a térképről”, a sebesült azt gondolja: „Mennyire élvezik ezek az emberek a gyűlöletet”²²⁵

A *Három katona* nem önéletrajz, hanem regény. Teremtett alakjainak belső életéről, indulatokról, lelki folyamatokról is szól. Több álomleírás is található benne. A sebesült Andrew félig öntudatlan állapotában emlékek jelennek meg. A gúny is lényeges szerepet játszik. A hat rész közül a *Rozsda* című negyedikben föltűnik egy sikeres temetkezési vállalkozó, ki azzal indokolja részvételét a háborúban, hogy „mindenki azt

²²¹ *Uo.*, 84.

²²² John Dos Passos, *Three Soldiers*, Boston, Houghton Mifflin, 1964, 27.

²²³ *Uo.*, 69–70, 87.

²²⁴ *Uo.*, 203.

²²⁵ *Uo.*, 209–210.

mondta: azért harcolunk, hogy biztosítsuk a demokráciát a világban.”²²⁶ Fuselli katonai előremenetelét az gátolja meg, hogy egy francia hölgytől vérbajos fertőzést kap, márpedig az amerikai hadseregben szigorúan megkövetelik, hogy a katona megőrizze a „tisztaságát”. A könyv azt is érzékelteti, hogy a tengerentúlról jövő katonákat nem mindig fogadják szívesen a szövetséges Franciaországban. A fegyverszünet kihirdetésére körülbelül a regény felénél kerül sor. Andrews rövid sétát tesz. Meglát egy francia kislányt. Kedvesen nyújtja a kezét. A kislány tiltakozik, és egy ápoló nővér annyit mond: „Sales Américains.”²²⁷ A keleti partról származó fiú ügyel-bajjal engedélyt kap, hogy a párizsi Schola Cantorum-ban tanuljon. A *The World Outside* című utolsó előtti rész már-már idillt ígér, ám az utolsó fejezet fordulatot hoz. Andrew egy Geneviève Rod nevű francia lánnyal Chartres-ba kirándul. Az amerikai katonai rendőrség egyik tagja letartóztatja. Mivel nincs nála engedély, testileg bántalmazza, majd kényszermunkára ítélik: először szemetesként dolgoztatják, utóbb cementet hordatnak vele. Egy szép napon John Andrews beugrik a Szajnába. Egy uszályra menekül, ahol segítenek rajta. Vízbe dobják az egyenruháját, és ő visszamegy Párizsba, ahol május 1-jén tüntetésre kerül sor. Egy színesbőrű, aki kirakatot készült kirabolni, így érvel: „Tudja, mit jelent a maguk forradalma? Egy másik rendszert. Amikor létrejön egy rendszer, mindig vannak emberek, akiket gyémántokkal meg lehet vásárolni.”²²⁸ Andrews a fővárosból gyalog fölkeresi Geneviève-et a Loire melletti Poissac-ban. Miután elárulja, hogy katonaszökevény, a lány eltávolítja magától. A regény azzal fejeződik be, hogy a szállásadó asszony följelenti, s a katonai rendőrség letartóztatja. A szél szanaszét hordja a zeneműnek a lapjait, amelyen dolgozott.

* * *

Magától értetődik, hogy erősen vitatható, miként válogattam az első világháború rendkívül kiterjedt prózájából. Levonható-e bármilyen végkövetkeztetés e művekből? Felesége visszaemlékezése szerint Kosztolányi Dezső a következőket mondta 1914. június 28-án: „Az európai műveltségnek vége.”²²⁹ Céline-től és Jünger-től Ford Madox Fordig kiváló írók érzékelték úgy, hogy Európa tönkretette magát a Nagy Háborúban. Lehet-e cáfolni e borúlátást az azóta történtek alapján?

²²⁶ *Uo.*, 205.

²²⁷ *Uo.*, 222.

²²⁸ *Uo.*, 400.

²²⁹ KOSZTOLÁNYI Dezsóné, *Kosztolányi Dezső*, Bp., Révai, 1938, 207.

MIHÁLY SZEGEDY-MASZÁK
First World War Trench Literature

Since most of the leading Hungarian writers of the early twentieth century refused to participate in World War I, the most interesting Hungarian document is *Noirmoutier* (The Black Monastery) by the Transylvanian Aladár Kuncz (1886–1931), published shortly before the death of its author. When the war was declared, he was in Brittany. Kuncz and some of his compatriots were interned, and his book is a narrative of captivity. Despite his sufferings, he never lost his great admiration for French culture. Among the German authors who fought in the war, Ernst Jünger (1895–1998), the author of *Stahlgewittern* (Storm of Steel, 1920), one of the most imaginative prose works about the war, expressed his unqualified respect for the "enemy". It is a difficult question to what extent the horror of the trench led some writers to political extremes. Henry Barbusse (1873–1935) became a Communist, whereas Louis-Ferdinand Céline (1894–1961) and Pierre Drieu la Rochelle (1893–1945) decided to support the pro-German régime during World War II. A somewhat comparable disillusion was expressed by Ford Madox Ford (1873–1939) in his novel tetralogy *Parade's End* (1924–28). The conclusion is inescapable: Europe committed suicide in 1914, as the Hungarian poet and novelist Dezső Kosztolányi (1885–1936) declared when the war broke out.